किरणावलौ द्रव्यपदार्थविचारः

१५५१

पत्राणि ५८

नं० १५९२

अङ्क १५९२
वस्ता २२

न्याय

किरणावली

नकल त्री. +

रा०१० श्री गणेशाय नमः॥ उमापतये नमः॥ विघ्नसंघ्योदयोऽकाले विघ्नारजनीक्षये। येनोदेति नमस्तस्मै विघ्नध्वान्तविवस्वते॥
पतोऽद्वयं गुरुणः कर्मतत्पाज्ञातिः परापरा॥ विशेषाः समवायो वा तत्सिद्धस्तमुपास्महे॥ २॥ सर्पोनां प्रविवेचनाय जगतां
तस्त्वतः शान्तये सन्मार्गस्य विलोकनाय गतये लोकस्य पात्रार्थिनः॥ तत्त्वालोकमसन्मतं [illegible] विघ्नादनाप्रीतये
ख्याते नैकिरणावलीमुदयनः सत्तर्कनेत्रोमयीम्॥ ३॥ श्रुतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं प्रविततबहुवेलं प्रक्रियाज्ञा
लदुःस्थम्॥ छद्धि समतं ग्रन्थं [illegible] तेनु कंप्यतस्ते॥ ४॥ शास्त्रारंभे सदाचारपरिप्राप्तं [illegible]
वाङ्मनोभिः कृतं परापरगुरुनमस्कारं शिष्यान् शिक्षयितुं [illegible] निबध्नाति॥ प्रणम्येति॥ कर्तव्यापेक्षया [illegible] कालत्वा
प्रणामस्य क्त्वानिर्देशः॥ ननु किमर्थं [illegible] तथा [illegible] हि परमेश्वरनतिमि[illegible]
कृत्वम्[illegible] तेन चारब्धं कर्म निर्विघ्नं परिसमाप्यते [illegible] मूलत्वात्तस्या [illegible] विघ्नोपशान्ति [illegible] तस्य क
र्तृकं कर्मसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात्॥ [illegible] न चैवं किमनेनेति वाच्यं॥ प्रचितस्यैव [illegible]
२६६ विघ्नकारणीभूतकारणत्वात्॥ न हि घनं [illegible] निवारयितुं समर्थं [illegible]
सनातनाय [illegible]
[illegible] धिकावैवि [illegible]

दुपादानस्यन्याय्यत्वात्।अन्यथानुपस्थितपदार्थपरिमितेः [illegible] स्वतयोनाप्येयरन्निति।ईश्वरमित्यनेनैवजगद्धेतुत्वे
४ हेतुमितिपुनर्विशेषणोपादानंप्रमाणास्तवनाय। [illegible] नात्मानमनात्मबुद्धेहेतुमसत्याकर्त्तारमाश्रितपति।ईश्वरपं
दसन्निधिप्रयुक्तोवाहेतुशब्दो।विशिष्टएवशब्दःसमर्थ [illegible] निमित्तेवर्त्तते।प्रस्तुतशास्त्रहेतुत्वाद्वाहेतुमित्याह।स्मर्यतेहि
कणादेमुनिमीश्वरनियोगप्रसादावधिगम्यशास्त्रंप्रणीतवान्।तेनतंहेतुप्रणम्यमयासंग्रहःप्रवक्ष्यतइत्यन्वयः।अत
ईश्वरप्रणामादनुपश्चात्कणादनामानंप्रणम्येत्यनुषज्यते।यद्यपिगुरुतमगुरुतरगुरुक्रमेणप्रणामः।क्रियतइतिशिष्टाचारादेवसं
तेनथापिशिष्यशिक्षापेक्षमोपिनिबद्धोन्विति।तथाचमुनिप्रणते :पश्चाद्गुर्वादिरितिनसन्निधिसिद्धमवधित्वमीश्वरप्र
णामस्येत्यतइतिमदप्रयोजनमित्यपिनवाच्यं।अतुतिप्रायेर्थप्रकरणादिनामनवकाशात्।अथवापतःशुश्रूषवःश्रोता
र्थिनःश्रवणादिपटवोनस्वपकाश्चान्तेवासिनउपसेदुरतोवक्ष्यतइतिअनेनसान्वयत्वात्।अन्यथारम्परूढिर्तेनशास्त्रस्यादि
तपिशिष्यशिक्षार्थे।एवंशिक्षितेशिष्यापितथाकुर्युः।तथाच।विच्छिन्नसम्प्रदायंवीर्यवत्तरञ्चशास्त्रंस्यादिति।येनविधेवाह।अस्म
पकापान्त्यजवेऽपतमानापनमांब्रूयाद्वीर्यवतीतथास्यादिति।एतेनसोऽप्रमप्यतःपदंव्याख्यातं।पदार्थधर्मसंग्रहइतिपदा
र्थोद्व्यादयस्तेषांधर्मास्तएववा परस्परंविशेषणीकृताः।तेअनेनसंगृह्यन्ते।शास्त्रेनानास्थानेवितताएकत्रसंकलय्यकथ्यन्तइति
साधर्म्यवैधर्म्यरूपा १ बृ २ पृ १

वै॰ १

संग्रहः संक्षेपो वक्ष्यते प्रवक्ष्यमाणमुद्देशसंग्रहपदेनैव दर्शितत्वात् शीघ्रं लघुनाऽवगन्तव्यता स्वप्रकर्षः स्वप्नेऽपि वैशद्याभावात् भाष्य

२ टी स्य विस्तरत्वान्महत्करणं नाम स्वैकदेशविषयत्वात् एतेनापि स्वेष्टं दर्शितं भवति। न केवलमल्पीयानपि प्रेक्षावानप्रयोजनं वि

३ नाप्रवर्त्तत इति तदाह॥ महोदय इति। महानुदयः ... धीर्ज्ञानमित्यभिधानात्॥ सोऽस्माद्भवतीति महोदयः संग्रह उक्तः। ततः किं न हि स्वयं पुरुषा

र्थः केते पदार्थाः के च तेषां धर्मा इत्यत आह। द्रव्येति। द्रव्यादीनां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यापेक्षायां साधर्म्यवैधर्म्यरूप

न्यायः अनुवक्तव्यावचनरूपा इत्यर्थः। तेषामुद्देशः कथं पुरुषार्थ इत्यत्रं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति। तत्त्वमनारोपितं रूपं। तच्च साधर्म्यवैधर्म्याभ्या

मेव विविच्यते साक्षाद्विहितदृश्यमानानामुत्पन्नानां स्थाणवादयो वक्रकोटरादिभिः पुरुषादिभ्यो विविच्यन्ते। न त्वन्यथा किम्पुनरतीन्द्रि

याणि धर्मादीनि मूर्त्तानाः कालाकाशादयः शरीरात्मादयो वेति। एतेन पदार्थानां प्रधानतयोद्दिष्टा वेदितव्याः। स च भावस्तु स्वरूपं वा न पिण्ड धर्मो। हि

त्वतः प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्॥ ननु तुच्छत्वात् तत्त्वमिति विनाशचिन्तायां प्रागभाव प्रध्वंसाभावयोर्वैधर्म्येणेतरेतराभावा

न्त्याभावयोस्तत्र तत्र निदर्शयिष्यमाणत्वात्। तेन द्रव्यादीनां साधर्म्य... वैधर्म्याभ्यां तत्त्वं प्रतिपादयन्संग्रहो निःश्रेयसं साधयति

यतोऽतः प्रेक्षावतामुपादेय इति। तात्पर्येण निःश्रेयसं पुनर्दुःखनिवृत्तिमात्रं विद्धि। श्रुत्रवादिनामविवादस्य च। न ह्यपवर्गस्य दुःखं तत्पापधता

ति कश्चिदप्युपैति। किं च नमानामपि दुःखहेतुत्वान्निवर्त्तयितव्यं शरीरवदिति एवं वदन्ति तेषां पक्षे नास्ति किञ्चिन्निवर्त्तनीयं सन्तानसं

पदमन्तरं ... तं ... दुःखनिवृत्तिर्निवृतिः

नित्यनिवृत्तत्वात् । अथास्ति किंचिन्निवर्तनीयं नित्यत्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वात् । अथ ज्ञानस्वभाव एवासौ निवर्तनीय इति मतं । अनुमतमेतत् । द
ग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादतिरिक्तात्मनि प्रमाणं वक्तव्यमित्यवशिष्यते तत्र वक्ष्यामः । संख्यानामपि दुःख
निवृत्तिरपवर्ग इति न विवादः प्रकृत्याश्रयं तु दुःखं न पुरुषाश्रयमिति विवादः तमेनमुपरिष्टान्निराकरिष्यामः । येप्यनुपप्लवां चित्तसन्ततिमनन्ता
मपवर्गमाहुः तेष्वप्युपप्लवस्य दुःखमयत्वात्तन्निवृत्तिमेवेच्छन्ति । ननु चित्तसन्ततेरनन्तत्वं प्रामाणिकं निमित्तस्य शरीरादेरपाये नैमित्तिक
स्यात्मापि तुमशक्यत्वात् । उपप्लवावस्थायां तन्निमित्तमिति चेत् । न । अनुपप्लवस्यापि तत्साध्यत्वात् । न हि शरीरनिरपेक्षा तत्सि
द्धिः संभवति । तस्य योगाभ्याससाध्यत्वात् । अन्यथान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । शरीरादिनिवृत्तावनुपप्लवश्चित्तस्य । अनुपप्लवे च त
स्मिन् शरीरादिनिवृत्तिरिति । अथ शरीरादिकं चित्तविलसितमात्रं न तु वस्तुत्वमित्यभिप्रायस्तत्र वक्ष्यते । वेदान्तिनामप्यविद्यायां नि
वृत्तायां केवलमात्मैवापवर्ग इति मते न नो विवादः । न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवति अपि त्वात्मने वै पुत्रः प्रियो भवतीत्यादिश्रुतेरौपाधिकं वात्म
र्वस्यात्मनौपाधिकं प्रियत्वं स्वभावतस्त्वात्मैव प्रिय इति पुनरवशिष्यते । तत्रापि वक्ष्यते । तौ तानि तात्स्व कार्यमपास्य रज्ज्ञानं शरीरम
न्तरेणानिर्निमित्तः कार्यमेव सुखज्ञानमपवर्गेस्त्वीति वदन्तस्त्वपा विरोधो भवन्तीति त्र्यपमपेत्यकुवन्तः । एतेन पारतन्त्र्यं बन्धः स्वा
तन्त्र्यं मुक्तिरिति गतार्थम् । न हि पारतन्त्र्यं स्वरूपतो हेयमपि तु दुःखहेतुतया । स्वातन्त्र्यमपि परिदुःखतत्साधननिवृत्तिरूपं चेदित्युच्यते

ननु ८

दृश्यपर्यवेत्तरकार्पितयातसाधनपरत्वं चेदपि वेति दुःखाकरत्वादुपयन्नेवेति। तस्मादुहितनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति। ननु

३ पुरुषार्थीयं सुखस्यापि हानेरिति चेन्न। बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वात्। मधुविषसंपृक्तान्नवज्जनजन्य

सुखवत्। तथापि दुःखोपष्ठितिरपुरुषार्थः। अनागतस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात्। वर्तमानस्य च पुरुषप्रयत्नमंतरेणैव विरोधि

गुणान्तरेण निपातनिवर्तनीयत्वात्। अतीतस्यातीतत्वादेव निवृत्तेः। न। हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात्। प्रायश्चित्तवत्। तथाहि मि

थ्याज्ञानमिह सवासनं संसारस्य मूलकारणं। तच्च तत्त्वज्ञानेन विरोधिना नाश्यते। तन्निवृत्तौ रागाद्यपायेन वृत्तेरपायाज्जन्मा

पायः। तदपायाद्दुःखसन्तानोच्छेदः। तच्च तत्त्वज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति। किंपुनरत्र प्रमाणं। दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते स

न्ततित्वात्प्रदीपसन्ततिवदिति वा यथा पार्थिवपरमाणुगतरूपसन्तानेनानैकान्तिकमिति चेत्। न। सर्वात्मना तद्दुःखसन्ततेपक्षी

करणात्। तत्तस्यापि पक्षेऽन्तर्भावात्। न हि सर्वमुक्तिपक्षे सर्वेऽपि सन्तानिनित्यस्यादृष्टस्याभावात् तदुत्पत्तौ बीजमस्ति।

न हि सर्वथोच्छेदनाम पदार्थो न तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति। न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति। सर्वमुक्तिरेवं नेष्यत इति

चेत्। न हि पक्षेणापक्षव्यभिचारः। तस्यैव दुःखसन्तानेनानैकान्तिकमिति किंतु दृष्टान्तरगवेषणया। एवमस्तु न वा दृष्टान्तरेण

न्तरमादरणीयमिति चेत्। न। असिद्धेः। सिद्धौ वा संसारैकस्वभावत्वे विदेहत्वानुपपत्तेः इति स्पष्टतेऽत्र समेव यदि तथा स्यान्तर।

राम

त्मन विपरीतप्रयोजनं पारिव्राजकमिति शङ्क्यानकश्चिन्नरः र्थंब्रूयाद्वयोर्द्दुःखमनुभवेत् । रूपपरिसर्वदुःखसन्तानो निर्वर्त्तिष्यति भवि-
ष्यति तर्हि यदा कालेन किन्न । तत् । एकैकस्मिन्कल्पे यद्येकैकोऽपवर्ज्येत न चापुनरुक्तिन्नं संसारः । स्यात् । किं त्वात्मन
न्तत्वात् । स एवं संसृतानन्ता एव हि पवर्ज्जानतु सर्वे सम्प्रति संसारस्यानन्तत्वसिद्धत्वात् । नन्वेतदेवन स्यादिति बुध्यत इति चेत् । न ।
कालनियमे प्रमाणाभावात् । न च सर्वेषां नियमेन निमित्तादृष्टानुपपत्तेः सर्वमुक्तेरनुपपत्तिः । अपवर्गोऽस्य भोगनत्सा धर्मेतरत्वा-
त् । न चाऽदृष्टनिवृत्तिरप्यदृष्टसाध्या । एकस्याप्यनपवर्ज्जसंगात् । स्यादेतत् । अनादिमता प्रदीपसन्ततिर्निवर्त्तते दुःखसन्तति-
स्त्विपमनादिरनुवर्त्तिष्यत इति चेत् । न । मूलोच्छेदानुवर्त्त्याः प्रयोजकत्वात् । न । मूलोच्छेदाद्धि संन्ततेरुच्छेदो नानुवर्त्तेत वानुवृत्तिः
अन्यथा ... त्वादिमत्त्वाविशेषेऽकार्यानियमो न स्यात् । काचित्प्रदीपसंततिः प्रत्यहमनुवर्त्तते कश्चिद्देहे रात्रेरेवेति नियमो
हि नैसादिर्मूलोच्छेदानियमप्रयुक्त इति । अनु सूरीरं कावसन्तं प्रियाप्रियेण स्पृशत इत्यागमाच्चाय मर्थोऽवसेयः । स्या-
देतत् । तत्त्वज्ञानं हि विरोधितया सहजं मिथ्याज्ञानमुन्मूलयन्निरूपसहेतुः नवोपपत्याशङ्केन वाजनितमिदं परोक्षं
मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयितुमुत्सहते । दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः । ततोऽपि हानमनुष्ठेयमिति चेत् तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्तनसमर्थमित्युक्तं तो भवि-
ष्यतीत्यत आह । तद्वेति ईश्वरस्य मनोदनोपदेशो वेदरतियावत्तेन । मिथ्यका ... प्रतिपादितात्कर्मात् अपवर्गः । शास्त्रेणापदर्शितो विधीर वि-
वेक

५॥

विवेकश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोपदिष्टयोगविधिनादीर्घकालादरनैरंतर्यसेवितान्निवृत्तिलक्षणाद्धर्मादेवतत्वज्ञानमुत्पद्यतेयतोप
वद्यतेनह्युपपत्त्याविनाविवेकःनचविवेचनाद्विनोपदेशमात्रेणाश्रद्धानस्यनह्यनेनैनचतेनविनाशंकाशल्कस्य नच
त्यागःनचतमंतरेणनिवर्तकोधर्मःनचतमंतरेणाहृदयग्रंथिविभेदनमुक्तःनचसमाधिःतत्वसाक्षात्कारइतिएतेनसम्यक्‌शुद्धिगत
४ रा रेणाकुपकारकेकर्मसन्निपत्योपकारकंचतत्वज्ञानमितिमंतव्यंनतुसमुच्चयःनापिज्ञानेनधर्मोऽभिन्यतेविहि
५ प तत्वादितिधर्मस्यैवप्राधान्यादृष्टद्वारेणोपनिषद्गुणमेवकेवलंयत्प्रमाणमिवात्मज्ञानप्राप्तौषधादिविधिष्वपितपाप्र
कल्प्येतान्यपपत्तिविरुद्धंज्ञानकर्मसमुच्चयःकाम्यानिषिद्धयोस्सामान्येनसमुच्चयानुपपत्तेःनापिअसंकल्पितफलकाम्यक
र्मसमुच्चयश्चतुर्थाश्रमविधिविरोधात्पावन्नित्यनैमित्तिकसमुच्चयस्यापिततस्त्वानुपपत्तेःप्रत्याश्रमविहितेनकर्मणाज्ञा
नस्यसमुच्चयस्यापिनास्तितद्भावेगृहस्थस्यापितत्वज्ञानेसतिमुक्तेःयतःस्मरंतिकर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनका
दयइतिन्यायागतधनस्तत्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियःश्राद्धकृत्सत्यवादीगृहस्थोपिविमुच्यतेइतिवानचसाध्यस्यावैविध्ये
साधनवैविध्यमुपपद्यतेनचस्वर्गवदपवर्गेपिप्रकारभेदःसंभवतितस्मात्तत्वज्ञानमेवनिःश्रेयससाधनंकर्माणितत्वनुत्प
न्नतत्वज्ञानस्यतत्वज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबंधकाधर्मविरोधीत्यपकारेणाप्राप्यन्कित्तवकुपपुरांतेक्रमेणज्ञानस्यत्वंतराय
तत्व

श्वरूपे। प्रारब्धकारीरीप्सितसमाप्तिवत्प्रारब्धाध्ययनकर्तसमापनं लोकसंग्रहोपयिमिति युक्तमनुसरणमतः। एतेनाथातो धर्मं व्याख्यास्यामः। य
तोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः। तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति त्रिसूत्री व्याख्याता। अन्यथा व्याख्यानेहि यतोऽभ्युदयेति प्रत्येकसमुदा ख्या। २
याम्भ्युदयत्राप्यव्यापकं स्यात्। यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्मः इत्येतावतैव लक्षणे सिद्धे सिद्धिपारंपर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य हेतुत्वं प्रतिपादयितुं
निःश्रेयसग्रहणमिति। एवं प्रतिपन्नप्रयोजनाभिधेयसंबंधो जिज्ञासुः पृच्छति। सूत्रेति। कानि द्रव्याणि कियंति च। के गुणाः कियन्तश्च। का
नि कर्माणि कियंति च। किं सामान्यं कतिविधं वा। के विशेषाः। कः समवायस्तत्त्वेः। किं च तेषां साधर्म्यवैधर्म्ये च। इति। सामान्यतो विशेषतश्च प
दार्थानां द्रव्याणां गुणानां कर्मणामित्यादिनेयं। च कारो निपातः समुच्चये। साधर्म्यवैधर्म्ययोरुद्देशमात्रत्वात्पृथक्लक्षणार्थमपि न प्रश्नः।
तत्रेति। तत्र तेषु द्रव्यादिषु वक्तव्येषु द्रव्याणि तावत्पृथिव्यादीनि नवैवोपदिष्टानि तस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरत्वादेव नव
त्वं न ध्यं तथापि स्पष्टार्थं नवग्रहणं। एवकारश्च विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं सामान्यसंज्ञाद्युक्तमिति विशेषसंज्ञा पृथिव्यादिका।
तयोक्तानि स्वरूपकते विशेषः। अनुवर्तनाभावस्य तस्येकेऽरागमनुत्पत्त्वादनवगताभावस्यापि लोकप्रसिद्धार्थानुवादकत्वात्।
लोके चत्तावतामेव सामान्यतो विशेषतश्च व्यवहारात्। किं पुनरत्र प्रतिषिध्यते। नैवेति। न तेनवा तस्य प्रतिषेधः संभवति। तथा हि।
द्रव्यस्य सतो नवबाह्यत्वं नवबाह्यस्य सतो द्रव्यत्वं वा तथा च प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपन्ने प्रतिषेध इति न किंचित् दुष्यति। अत्रतः

१ भ्राशंकेन

परं न शंकानवोन्नं । तथाहि । इदं द्रव्यमेभ्योऽधिकं स्यादिति वा इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादिति वा शंकितो मे द्रव्यत्वं निराकरिष्यामो यथा तमसः
स्वं मेव लाघवं निराकरिष्यामो यथा सुवर्णस्य । ननु तत् परं न शंकाधिरूढत्वबुद्ध्यनारोहात् । यदि कथंचित् बुद्धिमारोहेत् । तदा स्मा
२ ल्दि भिरुक्ते द्रव्यान्तर्भावे ऽप्यते । ननु तर्हि भावे वा द्रव्यत्वं तस्य निराकरिष्यामः स्वरूपभिधायकवाक्यात् व्यतिरेके लक्षणान्तरानभिधानादिति । स
त्रस्ते विशेषः लोके नेतिवा । स्यादेतत् । गुणकारस्तावत् अनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः । न च सामान्यविशेषसमवायेषु अन्यतमस्तेषां वक्तु
तकवैविश्ये पि द्रव्यस्याश्रयसंबंधिनामुपलंभमंतरेणानुपलंभ नियमाद्रूपलंभेवावत्व्याघातात् । न कर्मसंयोगविभागयोरकारण
त्वात् । न च धाकारेण किं विलुतश्चिद्भिद्यते केन विभिन्नयोध्यते वा । भवतु तथापि तस्य वत ग्रहणानुपपन्नेरतत्वात् । न गुणः द्रव्य
१ ल समवायात् । द्रव्यासमवेतं ह्यसमवेतमेव स्यात् । द्रव्यसमवेतमेव वा । न च यथापि गुणत्वव्याघातः । सामान्यवतः स्वतंत्रस्य निस्तद्रव्यत्वापत्तेः ।
५ स निःसामान्यस्य गुणत्वे तौ व्याघातत्वात् । गुणकर्मणो निर्गुणत्वात् यागुणस्य तत्र समवायविरोधात् द्रव्यासमवाय एवास्याक
यमि । इति चेत् उक्तं न दिक्षाश्रमनसामपि गुणाः तेषां विशेषगुणविरहात् । सामान्यगुणस्य चाश्रयस्तत्रोपलंभनियमेन तद्रू
पलंभतापामत्यसत्वप्रसंगात् । नात्मनो बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिदं तस्य रत्वाद्वा । नापि मनसो न भास्वतौ वर्त्तिकषत्वात् । वायुरूपता
हि गुणानां रूपिद्रव्यसमवायेन र्यसमवायेन द्रव्यापन्ना । तद्वत्पित्वेगगनपवनात्मां यावर्तमानं तद्वाह्यकषगुणासंबंधमपि आवर्ती

गुणत्वसामान्याधिकरणप्रत्यक्षानीयमानत्वात् ।

तैमस्क

पत्तेः। न तेजसः। तस्यातीन्द्रियत्वात्। गुणिनस्तद्गुणाप्रतीतिपरिपन्थित्वे गुणस्य नित्यमनुपलम्भप्रसंगात्। सत्यामप्येतेनैव प्रतिबन्धात्। अस
तिगुणिनि गुणस्यासत्त्वात्। न सहचरितगुणान्तरानुपलम्भस्य च नावां क्वापि तेजसोऽनुरूपमेवतद्रूपस्य भ्रुवम् भास्वरत्वनियमात्। न चेदं नी। न च प्र
भावद्रव्ययोर्वैधर्म्ये तत्पार्थिवत्वमिति भिरस्माभिर्भान्तीति सांप्रतं। शीतस्पर्शवत्स्फटिकादर्शनाद्याश्रयरूपापायेनानुविधानात्। तस्मात्कृष्णतरमेवेदं
सति ५ तेजस इति वाच्यं। तथा च सति तस्मिं तद्रूपग्रहणं तद्विरह एव तद्ग्रहणमिति महत्त्वानुपपत्तिः। नापि पयःपृथिव्योः। आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्रा
ह्यत्वात्। पार्थिवमेवेदं रूपमारोपितमित्यपि न समीचीनं। बाह्यालोकसहकारिविरहे चक्षुषस्तदारोपेऽप्यसामर्थ्यात्। तदेव हि धर्म्यन्तरे समारोप
नीलदेश तेः पिन्न[illegible]पीतिमवत्। [illegible] तत्रैव [illegible] नियतदेशत्वं। नेदं यस्यानीलस्यापि महत्त्वात्। अन्यथा पीतस्यापि न तदन्तरेणानुपपत्तिः। एकत्रारोप्यवत्वाद
६ न्यत्रारोप्यविषयत्वाद्वा। तस्यैव। न चालोकमन्तरेण रूपग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यमस्तीत्युक्तं। न चारोप्यारोपविषययोः बाधने भ्रान्तिसंभवः। न
चोभयोरन्यतरस्मिन्नपि व्यावृत्ते सैव चक्षुषे भ्रान्तिजनकत्वं। न चाप्यमवाप्यचक्षुर्व्यापारः। तदनुविधानस्यान्यथासिद्धत्वात्। स्वप्नविभ्रमवन्म
नसश्चापि न बाह्यचक्षुःस्वरूपविनाशंकनीयं। निमीलितनयनस्यापि गेहे अन्धकारे न वेति संदेहानुपपत्तेः। त[illegible]स्माच्च क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाद्द्रव्यमे
वैतत्। क्रियावत्त्वादेव नाकाशादि। रूपवत्त्वादेव न [illegible] वायुः। स्पर्शरहितत्वान्न पृथिव्यादि। न तेजो वेति तस्माद्दशमं द्रव्यं प्राप्तं तत्कथं नवै
वेति। वस्तुतोऽस्य क्रियावत्त्वे रूपवत्त्वे च बाह्यालोकप्रसंगात्। आलोकसहकारिणा च चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यात्। इत्युक्तं। न चेदं न द्रव्यं रूपि द्रव्यं रूपव

किरणा० १

११

तोमहत्त्वोत्कर्षाधायकत्वान्निरवयवस्य परमाणुवन्मातीन्द्रियत्वापत्तेः। नाप्यनेकद्रव्यं [illegible] द्रव्यस्य शरीरहितत्वेनानारब्धत्वादात्मनोवत्। न च रूपव
त्त्वापास्पर्शोऽप्यनुमास्यते। तद्धि हितस्यापि पुरुषार्थहेतुत्वे [illegible] रब्धत्वं वा स्यात्। पुरुषार्थहेतुत्वस्य त्वनुभवसिद्धत्वात् शमनस्यत्वनुपपद्यमा
नधर्मस्य स्वयमनुपपद्यमानस्य वैयर्थ्ये द्वारं भानुपपत्तिरिति संघातं रूपत्वस्य प्राणिवाप्रत्यक्षत्व [illegible] प्रसंगेनापास्तत्वात्। प्रत्यक्षत्वस्य
चानुभवसिद्धत्वात्। इत्येवं वस्तु सर्वमभिसंधाय भगवान् मुनिराह। द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः इति। सोऽपि कथमालोकं ततेर
णाप्रतियोगिस्मरणाधिकरणाग्रहविरहे विधिमुखेन वा प्रत्युत इति चेत्। न। यद्ग्रहे यदपेक्षं तदन्तरभाव ग्रहेपि तदपेक्षते। एवं हि तद्विर
सामग्रीसाकल्यं स्यात्। यथालोके तदपेक्षा स्यात् तदालोकाभावेप्यालोकापेक्षा स्यात्। न चैवमस्ति। प्रत्युत तद्विरोधस्यैव तस्मिन्सति ते
दभावस्य न [illegible] किं तदपेक्षेण चक्षुषा गृह्येत। किं वा प्रतियोगिनः प्रभामेदुरस्य ग्रहण एव प्रदेशान्तरे तं [illegible] व ग्रहणमिति न वि
विरनुपप[illegible]त्तं। अन्यत्रापि रात्रिमप्रतिसंधापनं धकारप्रत्ययः। रात्रिज्ञानं च न दिवसमप्रतिसंधाय। निरस्ते तद्वीपवर्त्तिर विर
श्मिता [illegible] न विशेषो रात्रिरिति स्मृते। गिरि[illegible]विवरवर्त्तिनोऽपरियोगिनो येन तिमिरावलोकिन स्तिमिरदर्शिनः [illegible] नूनं समत्ता ले
कैरिति। अधिकरणमपि दृष्टमनुमितं स्मृतं वा गृहे इदानीमंधकार इति प्रत्ययात्। विधिमुखवस्तुप्रत्यये सिद्धः। न हि नञोऽप्र[illegible]योग
इति विधिः। प्रलयनाशावसानादिषु ब्ध्वमि वारात्। त्रयोऽपि तत् [illegible] भावेन वाक्यार्थे पर्यवसायी। इति तु समंससमाधानमन्यत्रापि निवेश्यः।

गतेः का गतिरिति चेत्। भ्रान्तिः स्वाभाविकं यागतावात्मकद्रव्यानुविधानादनुपपत्तेः। प्रभातु स्यत्वे तेजः प्रभाश्रयेषु रत्नविशेषेषु छाया
दिवसेऽनुस्यात्। [illegible]छायायैव तदभिभवे बहु न तमेतमसि तेषां भालोकेन स्यात्। न्यालोकान्तरेणवाभिभवे छायायायेषु द्रावेमस्यात्।
तस्मादृगस्य देवेषां छविपचयपचते तत्सोऽप्यसन्निधिः [illegible] तत्र तत्र छायाया ग्रहणाद्यदेशता निबंधनोगति त्वमहति। वपे भावधर्माध्यारोप
ऽप्यभाव इति चेत्। न किंचिदेतत्। सारूप्यत्वाग्रहाविहि[illegible] बंधनं नलक्ष्यते। दुःखाभावे सुखत्वाध्यारोपः यथाभावापागमे तु वि
[illegible]संयोगाभावे विभागाभिमान इत्यादि। एतेन नीलिमारोपोऽप्यपास्तः। शुक्लतास्वरविरोधे त्वसारूप्येणतदारो
पोपपत्तेः। नचैवं [illegible]रोपप्रसंगोऽपि। आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः। शुद्धृष्टादिकं वाग्रनियामकमेवमस्ते पं
स्मर्थमानं चैतदुपपन्नारोप्यतेरज्ञतत्वं चे[illegible] न तु गृह्यमाणमतो न सहकार्यपेक्षां बोधमाशंकनीयं। घ[illegible]मिति निरपेक्षत्वात्। पर्चेमा
रोपितं रूपं न तमो भाभाव[illegible]इति विगमनापाकोहेतुरिति चे[illegible]त्। ऽप्यते एषां[illegible] तावदनुभवस्थितिः। तमो नीलं न तु नीलिमा
महति न चारोपितेन वास्तवेन वा नीलिमा तमो बुद्धिव्यपदेशौ समानार्थौ। सहप्रयोगानुपपत्तेः। नीलिद्बोपरक्तेषु वस्तुषु नीदि
षु तमो बुद्धिव्यपदेशप्रसंगाद्वा। अवयवं नंवी भाभावो[illegible]। नं बनस्पष्टमस्यानुपपत्तेः। न च तमः प्रत्ययो बाध्यते। नील प्रत्ययस्त
बाध्यते। [illegible]विगुणान्विनजाते[illegible]। इहेति प्रत्ययवत्। तस्मात्[illegible] क्रियारोपस्तत्र धकारं न तु[illegible] नीलिमेति। शुषृ
नि ४ र वानुम २१

१७॥

नवैवेति। गुणान्विभजते। गुणा इति। रूपादयः सप्तदश कंठोक्ताः सूत्रकारेण च शब्दसमुच्चिता सिद्धं तन्न्यायेनान्ये सप्त सिद्धगुणभावास्तत्र तत्र
तेषां व्युत्पादनात्। अत्र न ध्रुवपगमेव स्वाद्रस विरोधात्। तथाविधिमान्यस्त्वं तेन्यूनं। रूपरसगंधस्पर्शाः संख्यापरिमाणं पृथ
क्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे। बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति हि तत्। अत्र तत्राह। च शब्द समुच्चिताः सप्तेति। अदृ
ष्टशब्देन संग्रहेण धर्माधर्मयोः अभिधानेन तत्त्वदृष्टत्वन्ना महासामान्यं संस्थानगुणविशेषक पौंकारणस्तत्र गुणानां व्यवस्था
पकनाम भावात्। तेन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः इत्युक्तं भवति। एवं कंठोक्ताः समुच्चयेन वैकल्पयाच्चतुर्विंशति गुणा व्यवहृ
तव्याः। तथापि बुद्धिविशेषयतयास्वरूपप्येण न तु संख्यासंयोगेन। यथाचैतत्तथा गुणाद्वन्नामः। कर्माणि विभजते। उत्क्षेपणेति।
अत्रापि पंचैवेति स्पष्टार्थी विभागवचनादेव पंचत्वसिद्धिः। ऊर्ध्वमाधःक्वाप्यामनग्रहणाद् इति। कर्मपदार्थेचैतद्व्युत्पादनाय सा ६५
मान्यं विभजते। सामान्यमिति। समानानां भावः सामान्यं सा भाविकेनानां तु को बहूनां धर्मसामान्यं इत्यर्थः। तथा च धर्मिणां ब
हुत्वे धर्मस्यचानां तु कत्वे विवक्षिते नित्यमेकमनेकवृत्तिसामान्यमिति लक्षणं सूचितं भवति। तद्विध्यं दर्शयति। परमपरं चेति।
एकव्यक्तिसमावेशे सति विकारणीनेकव्यक्तिवृत्सामान्यमस्त्वाकाशादेवदृते। नाप्यन्तुनानतिरिक्तव्यक्तिकमिति बुद्धिरूपग
ब्धिज्ञानमिति पर्यायस्थितौ। नमिथोव्यभिचारिलिंगेषु मणाप्रवेशनादिज्ञातिसंकरापत्तौ न सामान्यादिव्यक्तिकमनवस्थानात्।
दी। [illegible] भावसामानाधिकरण्योर्द्धमयोरेकत्रसमावेशो जातिसंकरः। १५

प्रविरुद्धं।

तत्स्वरूपस्याव्याघातादसंबंधान्नित्वा साधर्म्यैव रूपाम सामान्यं। तस्मात्परस्परपरिहारस्थितिविरुद्धं तु परापरभावस्थिता नियमः। परंव्याप
कमपरं व्याप्यमित्यर्थः। प्रमाणं संसूचयति। अनुवृत्तिप्रत्ययकारणमिति। यदि सामान्यं न स्याद्भिन्नेष्वनुगताकारः प्रत्ययो न स्यात्।
५ त्रा द्रव्यगुणकर्मणामपि सामान्यद्वारेणैवानुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्। परमुदाहरति। तत्रैव परं सत्ता [illegible] सत्तासामान्यं परमिति व्यवहर्तव्यं कुतः तिः
महाविषयत्वात्। द्रव्यत्वादिभ्योऽधिकविषयत्वादित्यर्थः। एवमन्य[illegible]स्य विषयापेक्षयाधिकविषयं [illegible] दपेक्षयापरमिति क[illegible]
पृघट व्यवहर्तव्यं। यथा सत्तेत्यर्थः। सैव सत्ता सामान्यमेव न तु द्रव्यत्वादिवद्विशेषोऽपि कुतोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वादिति ननु सामान्यादिषु [illegible] वर्तमा
ना सत्ता यदि स्यात् स्वरूपं ततो न व्यावर्तयेत्। द्रव्यत्वादिकमपि न व्यावर्तयेद्विशेषात्। न सत्ताया व्याप्ति स्वरूपमात्रव्यंग्यत्वात्
उक्तिनियमाभावात्। बाधकात्सामान्यादौ तस्याः। सामान्यं तरस्य हि संस्थानगुणविशेषकार्यकारणद्रव्यादावपि स्यात् इति चेत्
नित्यत्वप्रा यदि सत्ता विना विससदिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् तदा सर्वत्र [illegible] दिव्यापत्तौ तेषां निपतत्वान्न सर्वत्राभिन्ना तर्हि
नुवृत्तिः स्वरूपमेव सत्तास्तु न वा गोत्वाद्यभावेऽपि यदि गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् हि स्यादित्यनिष्टापत्तिरिति वाच्यं तदनु
[illegible]तेस्तदभावे पाकृत्वादिति। न प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तान्तरेणानुपपत्तेः। न च विशेषस्य तन्निमित्तं। तत्स्वलक्षणमात्रेवा सामान्ये
त्र्यसंगात्। न च विशेषाणां स्वलक्षणं वा विहाय पञ्चविधसामान्याभिव्यक्तिरस्ति। कथं तर्हि सामान्यादौ सत् सदिति प्रत्ययः। सत्तैकार्थसम
२४ वायादावपि स्यादिति विघटिसत्ताया विनापि सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् तदा सर्वत्र [illegible] २

८

कायादयो गुणादिषु संख्यादिषु च भवंत्येव भावे विशिष्टप्रत्ययहेतुत्वादिति चेन्न । तस्य सद्धिरुक्तत्वयैव प्रतीतेरिति । द्रव्यत्वाद्यपरं सत्तापेक्षया स्व-

विषयत्वात् । तद्वेति । वस्त्वर्थे [illegible]विः समुच्चये । अनुवृत्तेर्हेतुत्वादिति हेतुमनुकर्षति । सत्तायामतत्वेषु चैकैकनिमित्तत्वं [illegible]रैकैकसंज्ञा प्रव- प्र॰२

तुनिमित्तद्वयसमावेशात्संज्ञाद्वयसमावेश [illegible] र्थः ॥ एतच्च [illegible]त्यास्तत्त्वप्रयोजनं साधर्म्यादौ भविष्यति ॥ विशेषानाह नित्येति । विशेषा इ-

विवक्षितं ५ ति बहुवचनेनानन्त्यं न तु प्रतिपादयति । केतेऽत्याः । अन्ते [illegible] भवन्ति सन्ता इति पावकः । येभ्यो ऽन्यपरे विशेषा न सन्तीत्यर्थः । सामान्यरू-

भ्यो विशेषेभ्यो ऽपरे गुणादयोऽपि विशेषाः सन्त्येव तस्मान्नापरे । किं त्वेते एव वैशिष्ट्यं समाप्यते [illegible] नित्ये [illegible] नित्येति । इ-

वमर्थः । अनित्यद्रव्येषु तावदाश्रयादिभिरेव विशिष्टबुद्धिरुपपन्नेति ततोऽधिके विशेषे प्रमाणाभावः । नित्येषु द्रव्येषु आश्रयर-

हितेषु समानजातीयेषु समानगुणकर्मसु च भवितव्यं व्यावर्तकेन धर्मेणाव्यावृत्तत्वात् । न चैवं गुणादिष्वपि तत्प्रसङ्गावकाशः ।

आश्रयविशेषेणैव तद्व्यावृत्त्युपपत्तेरिति प्रमाणस्य वृत्तिरिति तथा च बहूच्यते । ननु तथापि सामान्यान्येव कानिचित्तथा भविष्यं-

ति गुणो वा किं पदार्थान्तरकल्पनयेत्यत आह । ते च [illegible] इति । च त्वर्थे । अयमर्थः । ते पुनर्यद्येकैकव्यक्तिनिष्ठतया कथं सामान्यरू-

पा अनेकव्यक्तिवृत्तित्वे च कथमत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः । गुणा अपि भवन्तः सामान्यवन्तः स्युरस्तु तथापि तथात्वं तद्व्यावृत्तिबुद्धिहे-

तुत्वं व्याहन्येत ततो निःसामान्यास्तथा च गुणत्वव्याघातः । तस्मादन्त्यव्यपदेशात् व्यावृत्तबुद्धेरेव हेतुत्वाद्विशेषा एव विशेषाः ॥

॥८॥

वान्यत्वं न हेतुत्वादिति। एकद्व्यास्वरूपसंबंध इति लक्षणं तस्त्वविवृतं इति। एवं च नित्यः सामान्यत्वेपि विशेषोपदविशेषायमिति अनुगतव्यव
हारस्योपाधेर्जातित्वं वोपाधिरव्यवसेयं इति। समवायस्यैकत्वाद्धि जातिर्नास्तीति लक्षणमाह। अयुतसिद्धानामिति। अयुताः
प्राप्तास्थिते सिद्धास्तेत्वयुतसिद्धाः प्राप्ताश्च वसंति। [illegible] तिपावन्नेषां संबंधः प्राप्तिलक्षणः समवायस्तेन संयोगो व्यवच्छि ५३
न्नस्तस्याप्राप्तिपूर्वकत्वात्। तथा च नित्याप्राप्तिः समवाय इति लक्षणं तस्त्वविवृतं इति। अयुतसंयोगाभावो वक्ष्यते। समवायस्य नि
त्यत्वं च प्रतिपदेनैव द्रव्या च वाच्य कभावादि लक्षणः संबंधो न प्रयुज्यते। एतदेव स्पष्टयति। आधार्याधारभूतानामिति। स्वभा
वतः आधार्याधारभूतानां न त्वागंतुकेन धर्मेणेत्यर्थः। प्रमाणमाह। इह प्रत्ययहेतुरिति। इह तंतुषु पटः। इह पटे शुक्लत्वं। इह गु
णिगोत्वमित्यादि प्रत्ययाः संबंधमंतरेणानुपपद्यमाना [illegible] स्तं व्यवस्थापयंतीत्यर्थः। अथ अन्येपि महति संख्या सादृश्यादयः प
दार्थाः किमिति निर्दिष्टाः इत्यत आह। एवं [illegible] ति। [illegible] न क्रमेणाधर्मिणामुद्देशः कृतो धर्मैर्विना धर्मिणः एव परं नोद्दिष्टाः शक्त्यादी
नामेष्वेवांतर्भावात् तत एव नोक्तं स्याम। यद्यपि सामान्यविशेषसमवायानां लक्षणमयुक्तं तथापि तस्यैव [illegible] त्पादनादनुसं
कल्पते योद्देशः एतत् इति। [illegible] यद्यपि धर्मा अपि षड् एवेति निश्चितं तथापि तस्यैव परस्परमंगतानामापन्नाः परस्परवि[illegible]वे
कापोपयुज्यंत इति स्पष्टयन् यत इत्यभिप्रायेनाह। [illegible] पीति। अपि रभिप्राये। अस्तित्वं विधिप्रत्ययप्रत्ययविष
५३

यत्वं॥ तन्निवेश्यमनपेक्ष्य निरूपणीयत्वमिति यावत्। अभिधेयत्वमिति अभिधानयोग्यता शब्देन संगतिलक्षणः संबंधः। ज्ञेयत्वं ज्ञान
योग्यता। ज्ञानप्रज्ञापकलक्षणः संबंधः। ननु एतद्[illegible]भावेष्वप्यस्तीति चेत्। न। अस्तु नेदं तदपेक्षया वैधर्म्यमिह विवक्षितं अपि
तु षडपेक्षया साधर्म्यं। आश्रितत्वं आश्रेयता। रूपाभाविकी स्वनित्यद्रव्येभ्यो नाश्रितत्वमत आह। अन्यत्रेति। नित्यद्रव्याणि विहाय न्यः
येदं साधर्म्यं पंचानामित्यर्थः। ननु समवायेप्येतन्नास्तीति चेत्। न। समवायस्य समवायांतराभावेपि स्वभावतस्त्वाधार
सन्निकृष्टत्वाच्च यावद्वृत्तामः। चकारोऽनुक्तं विहाय निःक्रियत्वं। अपसमवायाद्वैधर्म्यमितरेषां साधर्म्य[illegible]माह। द्रव्यादीनां
मिति॥ समवायित्वं समवायलक्षणः संबंधः। अनेकत्वं स्वरूपभेदः। चकारात्समवायास्यत्वं॥ द्रव्यं विहाय पंचानामाह। गुणादीनां
मिति। निर्गुणत्वं गुणाभावविशिष्टत्वं निःक्रियत्वं क्रियाप्रागसमवायः। द्रव्यादीनां त्रयाणामिति। सत्तासंबंधः। समवायलक्षणः
सामान्यविशेषाद्यव्याप्तत्वाद्यपरत्वं द्रव्यत्वं निरूपपदेनार्थशब्देन द्रव्यादयस्त्रय एवाभिधीयंते॥ नापरे। एषस्त्ववस्त्वसमयो वैशेषि
कानां स्वशास्त्रे व्यवहारलाघवाय यथा ध्यानधारणासमाधित्रयमेकत्र संयम इति योगानुशासने। द्रव्यादित्रयं तु प्रत्येकसमुदाया
भ्यामविशेषः। तदिदमुक्तमस्य समय इति। धर्माधर्मकर्तृत्वं चेति। साधर्म्यद्वयमस्य चनाय चकारः। धर्मकर्तृत्वं अधर्मं विहाय अधर्म
कर्तृत्वं। धर्मं विहाय। ननु ज्ञात्मादीनां कथं नैतत्। उच्यते। द्रव्यादीनां विहितनिषिद्धभावनाविशिष्टानां हि तद्धेतुत्वं न स्वरूपतः

नव भावनावेशो ज्ञानात् दृष्टेषु स्वरूपतोऽदृष्टादीकं ... तन्नीलसंभवति। नित्यत्वेनाव्यापारत्वात्। अनित्यधर्मायोगेनाव्यापारित्वात्। न च ज्ञानमात्रे
णतेषां तदुपयोगः अनियोगवदनिषेधात्। तस्मात्स्वाश्रयावच्छेदेनात्रेणैवोपयुक्तं तद्गुणं इति। कार्यत्वमस्त्वात्मावित्वं। अनित्यत्वं न त्व
भावित्वं इह विवक्षितं। अन्यथाकारणवतामेवेति नियमो न स्यात्। तदनपेक्षा। विकार्यत्वे वकारार्थः। कारणत्वं ज्ञाते धर्मेतरकार्यपे
क्षया। अन्यथा पारिमाण्डल्यादिव्यवच्छेदस्य ग्रहणं न वनोपपद्यते। पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणं। अदियहणात्परममहत्त्वं। अत्र त्वावय
विगतरूपरसगंधस्पर्शपरिमाणानि। द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि। विनश्यदवस्थद्रव्यनिष्ठसंयोगविभागवेगकर्माण्यपत्यः शब्दः ईश्वरसंस्का
रे ज्ञानं गृह्यते। द्रव्याश्रितत्वं च द्रव्यसमवायिकारणता। स्वं वद्रव्यत्वादिसामान्यविशेषपदार्थेषु प्रसंगः। तत्पक्षव्यापकमतग्रह
णमत्रेति। नित्येद्रव्येत्कपजलतूर्णां। नित्यगुणो ... द्रव्यस्पृष्टं क्वा। नित्यद्रव्यं निर्गुणानां ... विहायैवं दर्शित। साधर्म्यमित्यर्थः।
आद्यसंयोगविभागौ नित्यवर्गं विदि... गुणास्समवायिकारणत्वं वरतिवाप्ती। सामान्यादीनामिति। स्वात्मसत्त्वं सत्ता विरहः। बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिमात्र
मसीकां लक्षणं। ननु द्रव्यादिवत् प्रत्येकमारणं तरमस्तीत्यर्थः। अनुवृत्तबुद्धिर्व्यावृत्तबुद्धिविरहेति बुद्धिरित्येव सामान्यादेत्रयस्य ता
मिति। अकार्यत्वमनादित्वं च वक्तव्यमिति चेत्। अन्यथास्वरूपव्याघातात् सामान्यस्य हि कार्यत्वे व्यक्तिनैव समवायिकारणं स्यात्। तथा च।
न तूत्पत्तिविनाशयोर्जा सुत्पत्तिविनाशप्रतिव्यक्ति भिन्नं सत्सामान्यरूपतां जह्यात्। अनेहेतुव्यक्तेः पूर्वमपि सत्त्वान्न तत्कारणत्व।

१९॥

स्यात्। एवं घटत्वेतरघटत्वेतरमादिव्यक्तिस्योपि ग्राह्यत्वादनादित्वं सामान्यस्याप्युनपायस्वरूपव्याघात इति। नित्यद्रव्याणां व्यवहारविधिविशेषाणा
विद्यावृत्तिरपि निवर्तते। तथा व्रव्यसंकरः स्यात्। नवस्व भावसांकर्ये पुनरसांकर्ये पुनरसांकर्यस्वभावपरावृत्तिप्रसंगात्। ततः सर्वदै
असंकरत्वात् वासंकीर्णत्वात्सर्वदैव विशिष्टानीत्यनादृष्टत्वविशेषाः। समवायोपि निःसमवायः कथं समवायेपि कारणं विना भवेत्। भवन्नु वा कथं
२ नकार्यान्तरमध्येदं नातिक्रामेत्। किं चोत्पन्नोपि विनश्येत्। तथा च कथं तुल्यदेशतापि भावस्याविनाशिनो नुत्पत्तेः। समवायांत
10 रास्यपगमे च कथमनवस्थां नापादयेत्। कथं वापद्यासुत्पद्यमानः संयोगान्तराग्रहोस्व भावं न जह्यात्। अथ प्राग्भिरेव विकारापत्ति
ल रितिहितव्। निःसंबंधिषु तथा स्वरूपगमाद्वेति। तस्मात्स्वरूपुंसामान्यादीनां स्वप्रकाशात्मकापेक्षत्वमिति। प्रकाशत्वं वात्मधर्मत्वं का
५ र्यत्वे रूपाश्रुसामान्यविशेषवत्त्वं अपरसामान्यविरहेः। स्वरूपसामान्येष्वनवस्थानात्। विशेषेष्वपि सामान्यसद्भावे गुणत्वापत्तेः सतां पुनः
न गुणेषु विशेषान्तरापेक्षायामनवस्थानादेवं समवायस्यैकस्य समवायान्तरापेक्षायामनवस्थानाच्चेति। नित्यस्य त्वमनंतत्वं तथा
कार्यत्वात्। अनित्यत्वं हि कार्यं तथाव्याप्तं सावसामान्यादिष्योप्यावर्तमाना च व्याप्यत्वनित्यत्वं उपादायनिवर्तते। अकार्यमपि हि य
द्याकाशपरत्वादिसामान्यादिवानिवर्तते स्यात्। पुनस्तत्स्यावकारणभावात्। ततस्तदभावेपि निराश्रयं किंचिदपि न स्याव
अर्थग्राह्यानभिधेयत्वं स्वसम(?)पार्थग्राह्यानभिधेयत्वं चकारात्कारणानपेक्षत्वमिति। उपजन्तं चैतत्। एवमन्यदप्यूहनीयं ।२०।

प्रसंगा ५ वात ५

भिद   वइ

तद्यथा। अनित्यधर्मत्वमविशेषाणामेव नित्यत्वमकर्मणामेव। अयोगिप्रत्यक्षत्वं द्रव्यादित्रयाणामेव। असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणो
रेव। असमवेतत्वं नित्यद्रव्यसमवाययोरेवेति। इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्यं वैधर्म्यं वाह। पृथिव्यादीनामिति। कियतामित्यत आह।
नवानामपीति। अपि भिन्नक्रमो द्रव्यत्वयोगः। द्रव्यत्वसमवायः द्रव्यत्वमित्येतावति नैव स्वयोगग्रहणमुपलक्षणं नियमार्थं अ
पदिकृत्यनदेशत्वात् सामान्यसमवाययोः। कथं तर्हि वेदं नान्यत्रेति प्रत्ययनियम इति केचित्। तदयं निरस्तः एतेनैव द्रव्यत्वं वर्णितेय अत्रैव ४
तदस्तु व्यक्तौ। अयमेव हि द्रव्यत्वस्य स्वभावो यदेतत् समवायमभिव्यंजयेदेताभिर्व्यक्तिभिः सह न रूपादिभिः। गुणत्वं वा रूपादिव्य
भिः क्तिभिः सह [illegible] न पुनः पृथिव्यादिव्यक्तौ अपि सृज्यते। द्रव्यत्वमेव नास्ति। गोत्वादिवदनुपलब्धेरिति चेत्। न। कार्यमूयबोपलम्भेन
साधर्म्यानि भिन्नव्यक्तेः सामान्यस्य स्पर्शत्वादिवदस्यानाप्ति व्यक्तेर्गोत्ववदेव प्रतीतेः। नच अन्यथा कार्यसमयत्वमपि सामान्यानि यं
तं न वस्त्वेव न स्यात्। कारणत्वं हि सामान्येन नियम्यते। कार्यत्वं वा तद्व्याभाविकमबाधनात्। बाधनाद्वौपाधिकमिति विशेषः। अ
तएव भेदस्याप्यत्वं संकरोपाधानवस्थितिः। रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः। अयं जनकधर्मानुपादाय जातिनिराकरणे गोत्वादि
दिकमपि न स्यात्। न हि सास्नासंबंधाद्यनवभासेनैकस्यापि विव गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिरस्ति। तस्माद् अस्ति द्रव्यत्वं स्वात्मन्यारंभकत्वं
स्वसमवेतकार्यैकार्थत्वं। समवायिकारणत्वमित्यर्थः। गुणवत्त्वं गुणसमवायः। तदेतद्वयं निमित्तं द्रव्यवस्यापकं। द्रव्यत्वं तु

दंभ

द्रव्यव्यवहारनिमित्तमित्यवधेयं। कार्यकारणाविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतरेणापि द्रव्यत्वजातीयं न विरुध्यत इत्यर्थः। अस्य विशे
षणेनैव त्वं एतद्द्रव्यजातीयस्य भवतीत्यर्थः। अपि वान्यत्रावयविद्रव्ये स्यादिति भवत्यति। अनाश्रितत्वमाधारैकस्य भावनानित्य
त्वं द्रव्यत्वे सतीति बोद्धव्यं विकारा। कारणानपेक्षत्वं विपर्यये गुणविशेषरहितद्रव्यत्वं। आश्रितद्रव्यत्वमनित्यद्रव्यत्वं वान्यत्र वि
स्वपविद्रव्ये भवति। पृथिवीत्वादि। अनेकत्वं बहुत्वसंख्या। अपरजातिः पृथिवीत्वादिकात्त्वं तसमवायः संस्कारवत्त्वं
मपि द्रष्टव्यं। क्षितीत्वादि। क्रियास्पंदस्वरूपा। मूर्त्तत्वमसर्वगतपरिमाणयोगः। परत्वापरत्वे गुणविशेषोक्तस्येते। वेगः संस्कारविशेषस्त
द्वत्ता। आकाशादीनामिति। सर्वगतत्वं सर्वेषु क्तेषु सर्वेषु मूर्त्तेषु गतत्वं संबंधः परममहत्त्वं प्रकर्षकाष्ठाप्राप्तमहत्परिमाणयोगः।
नत्विपत्तापरिमाणमुच्यत इति वेत्। न। संख्यागुरुत्वयोरपि तथाभावप्रसंगात्। हस्तिवितस्त्यादिपरिकल्पनाभावो
परमाणुत्वस्याप्यभावप्रसंगात्। तदभावेपि परमसूक्ष्मत्वापरिमितत्वपरमाणुरिति वेत्। न। तदभावेपि हिपरम
त्वापरिमितमेव आकाशादीति न कश्चिद्विशेषः। तस्माद्धस्तवितस्त्यादिप्रकर्षनिकर्षवानिरंतराभ्यां व्यावृत्तः परस्परमनुवृत्तस्य
गुणविशेषस्य प्रत्यक्षसिद्धो दुरपह्नवः। तस्य यथा निकर्षकाष्ठां प्राप्य परमाणुत्वं तथा प्रकर्षकाष्ठां प्राप्य परममहत्त्वमपीति।
सर्वसंयोगिसमानदेशित्वमिति। सर्वेषां संयोगिनां मूर्त्तानां संयोगवत्त्वा आकाशादयो देशास्तेषां भावस्तत्त्वं। पूर्वमाकाशाद्ये

वत्स्वेषु स्पर्शवत्त्वं वर्तत इत्युक्तं ॥ संप्रति तु एवाकाशादिषु वर्तत इत्यत्र कारणतो न पौनरुक्त्यं ॥ गुणवत्त्वं पृथिव्यादीनां संयोगाद् एवाकाशादिषु वर्तत इत्युक्तं संप्र
ति स्पर्शोऽपि एव न तः प्राप्त इति षु वर्तत इत्यर्थेन रुक्त्यं एवकारात् क्रियापरत्वापरत्ववेगविरहः। पृथिव्यादीनामिति ॥ स्पर्शवत्त्वं मतोपाधिकं स्यात् न
न्वयं त्रुपजातिरेव किं न स्यात्। तस्याघटकनियमाभावेन व्यक्तिनियतानुपपत्तेः। बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वेन व्यञ्जिकेति चेत्। न
तदा हि स्पर्शत्वमपि जातिरेव स्यात्। अवच्छिन्नपरिमाणस्य व्यञ्जकस्य मनस्यपि एव मनस्क को दोष इति चेत् न जातिसंकरप्रसंगात्। तथा हि। वा०४
वै स्पर्शत्वं मनसि न भूत्त्व स्पर्शत्वं निघः परिहारेण वर्तमानं पृथिव्यादौ संकीर्यते। अस्मन्न हि पृथिवीत्वाद्येन क[illegible] निबन्धेन मूर्तिरेव
८ तै मूर्तशब्दो मूर्तद्रव्यैर्दिति चेत्। नाप्येकनिमित्तत्वे सप्तवत्त्वने कार्थकल्पनानवकाशात्। तस्माद् द्रव्यविषयाश्रयतया मूर्तानि प्रसिद्धा
नि पृथिव्यादीनि भूतानीत्याख्येनेन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादानत्वं तच्च न तेषोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पनयोपपादनीयं।
अन्यथा स्वते स्यदिति पंचमी समानतन्त्रे स्वतन्त्रे च मनसः एतद्धर्म्यं न स्यात्। प्रकृतिशब्दः स्वभाववाची वा। तथा च मनोव्यवच्छेदाय
सन्निधिसिद्धं बाह्यपदमनुसंधेयं बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं बाह्येनानात्मगुणग्राहित्वं एकैके[illegible] नप्रतिनियतेन।
इन्द्रियेण साक्षात्कारिज्ञानसाधनेन बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं बाह्येन्द्रियग्राह्य[illegible] विशेषगुणवत्त्वं वेति बोद्धव्यं। चतुर्णां पृथि
व्यप्तेजोवायूनां। द्रव्यारंभकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वं। स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायः उपलक्षणं चैतत्। अपूर्वं वा नरामरुत्वं महत्त्वे स्थितस्याप
५२ ग्रहणायोग्याः वेगुणाः गंधादयः परस्परं विशेषाः वामके दो ते वे: तद्वत्वं। अत्र च विवक्षाभेदेन २५

कसंस्कारयोगः। शरीरेंद्रियारंभकत्वं वेत्यपि द्रष्टव्यं। त्रयाणां पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षत्वं। बाह्येंद्रियग्राह्यत्वं। रूपवत्त्वं रूपसमवायः। द्रवत्वं द्रवत्व
समवायः संभाव्यते चैतत्। द्वयोः पृथिव्युदकयोः गुरुत्वं। तत्कार्यं पतनं वा। रसवत्त्वं। सो माधुर्यादिस्तद्व त्वं। आनेकप्रकाशत्वं। तेजो
भास्वररूपवत्त्वं वेति वायोः। रूपानात्मनां पृथिव्यादीनां पंचानामात्मनां च वैशेषिकगुणवत्त्वं। स्वाश्रयव्यवच्छेदोपाधिकावांतरसा
मान्यविशेषवत्त्वं वा वैशेषिकगुणा रूपादयो बुद्ध्यादयस्तद्वत्त्वं। प्रत्यक्षगुणवत्त्वमित्यपि द्रष्टव्यं। नित्यकरकात्मनां चतुर्दशगु
णवत्त्वं। संख्यामात्रेणासाधर्म्यमेतत्। ननु गुणविशेषतो विवक्षिताः। संभावितं चैतत्साधर्म्यं न तु व्यापकं। परमेश्वरात्मन्यसंभवात्।
तानग्रे परिगणयिष्यति। आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं। क्षणिका आशुतरविनाशिनः एकदेशवृत्तयो अ
८५ व्याप्यवृत्तयः विशेषास्स्वाश्रयव्यवच्छेदा यद्गुणास्तद्वत्त्वम्। अत्रापि विवक्षाभेदादेकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशे
षगुणवत्त्वं वेति द्रष्टव्यं। आकाशे तादृशो गुणः शब्दः। आत्मनि तु बुद्ध्यादयः। दिक्कालयोः पंचगुणवत्त्वं। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसं
योगविभागाख्याः पंचैव गुणा दिक्कालयोर्वा सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वं वा। तत्समवेतद्वित्वद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभागावच्छे
सर्वोत्पत्तिमति गृह्यंते। तेषां निमित्तकारणत्वं दिक्कालयोः। नहि देशकालानपेक्षं किंचिदुत्पद्यते। तथा च व्यपदिश्यते इह इदानीं जा
त इति। इह गेहे जातो गोष्ठे जात इति। निमित्तमपि गेहादीनि तथा व्यपदिश्यत इति चेन्न। तस्याप्यधिकरणतया निमित्तत्वात्।

श्री२

निमित्त२(वैधर्म्यविपर्ययेऽप्यन्यस्मादन्येषां म्यं

नद्यधिकरणमकाशितिः। यद्येवं संग्रहानन्तपाःऽदृष्टद्वाराधिष्ठात्तनपावा। तानानपि सर्वात्मनिर्विकारणामसिति। कथमनयोरेवोपन्यास इति चेत्॥
सत्त्वं॥ऽधिकरणतयास्येत्युत्पत्तिमन्निमित्तत्वं विवक्षितं। तथाहि। दिक्काल्योःपाद्यधिकरणात्वेहि सर्वस्योत्पत्तिः। नैवमात्मनोपाद्यधिकर
णेति। परत्वापरत्वाभ्यामनुमेयत्वं वर्तिवार्थः॥ इति तेजसो नैमित्तिकद्रवत्वयोगः। अग्निसंयोगान्निमित्तात् तुल्यत्वात् तुल्यघृतेद्रवत्वं तत्स
मवायः। सुवर्णादौ तेजसि घृतादौ पार्थिवे। एवं सर्वत्र विपर्ययात् साधर्म्यवैधर्म्यं वक्तव्यमिति। एवमनेन न्यायेन साधर्म्ययत्नदेव विपर्य
यो ध्यावृत्तेर्वैधर्म्यावैधर्म्ययत्नदेव विपर्ययादनुवृत्तेः साधर्म्यं। अथवा साधर्म्यविपर्ययोऽप्यन्यस्माद्वैधर्म्यं स्वपरस्वरूपिल्लावाध्य न्येषां साध
र्म्यव्यापकेन स्वाद्यं सशिष्येरिति। तद्यथा। गन्धवती पृथिवीति वैधर्म्यवदपि तानद्विपर्ययान्निर्गन्धित्वमवादीनां साधर्म्यं। ततःऽले रस
प्यः साधर्म्यं रसमवत्त्वं तद्विपर्ययादितरेभ्यो वैधर्म्यं विपर्ययस्त्वपरेषां तेजःप्रभृतीनां साधर्म्यमयुक्तत्वानीरसत्वं वा एवमात्मानं वि
हाय परार्थत्वमचैतनत्वं वा मनो विहाय। आनंतःकरणत्वममनस्तं करणत्वं वा अंशभो विहाय निस्नेहत्वं अमलेदत्वं वा तेजो विहाय अ
नुष्णत्वमदाहकत्वं वा जलं तेजो निरनिजानामपाकजस्पर्शवत्त्वं जलजो ति षोरपाकत रूपवत्त्वं। दिक्काल्यमनसां वैशेषिकगुणविर
हवाचाकाशदिक्काल्यमनसाममतीन्द्रियत्वं। आत्ममनसोः शरीरावच्छेदेन वृत्तिलाभः। वाय्वादीनां नीरूपत्वं। आकाशादीनां स्पर्शरह
त्वं। कालादीनाममूर्तत्वमित्यादि। तदेवमुक्तैर्द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्यमितरेभ्यो विवेचितं। तत्र नुमध्यव न्निजितं स्वविशेषवत्त्वादिभि

रव्याप्तेः। ना[illegible]नो नापि परस्परं तोतिव्याप्तेः। किं तु क्रियानपि विवेकः सिध्यतीत्युक्तं। न चैतावतैव चक्रकत्वं। अविवेकस्यतत्त्वस्थत्वात्।
[illegible]नत्कुतो विवेकस्यादित्यपेक्षायामाह इहेदानीमिति। इत्यत्र करणोऽइदानीमवसरप्राप्तेः एवैकमित्येतावतैव वदितार्थत्वे शस्य प्रस
13 योपादानं वीप्सायां। स्वरूपस्य लक्षणापनार्थमाह पृथिवीत्वाभिसंबंधात् पृथिवीति। पृथिवीत्वं नाम सामान्यविशेषः तेनाभिमतः संबंधः समवाय
लक्षणस्तस्मात्। [illegible]नत्वैकार्थसमवायसंयुक्तसमवायादि[illegible]रूपर्थः। ननु पृथिवीस्वरूप सिद्धौ किं लक्षणेन सिद्धे
साधनवैयर्थ्यात्। नदसिद्धावाश्रयासिद्धेः। नास्वरूपसिद्धावपीतरव्यवच्छेदस्य साध्यत्वात्। तथाहि। पृथि[illegible]व्यबादिभ्यो भिद्यते।
पृथिवीत्वात्। यस्तु नेतरेभ्यो न भिद्यते नासौ पृथिवी। यथाऽबादि। न चेयं न पृथिवी। तस्मादितरेभ्यो भिद्यते। तथाप्यप्रसिद्ध
विशेषणता[illegible]ः पक्षः। इतरव्यवच्छेदस्य पक्षविदप्यप्रसिद्धेः। सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात्। नेतरव्यावृत्ते यदादावेवप्रत्यक्षासि
द्धत्वात्। [illegible] किं त्वापरमाणोराद्व्यणुकं पृथिवीत्वनिमित्ताक्रांते व्याप्यावच्छेद[illegible]व्यावृत्तिं न सिद्धेति साध्यवदिति कुविन्
न दोषः। अपकिमेन उन्नाणासिल्युपते। केवलव्यतिरेकी हेतुविशेषणवलक्षणं। तथाचार्याः समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्ष
णार्थ इति। एवं तर्हि पृथिवीत्वनिमित्ताक्रांतेव्याप्यावच्छेदभेदव्यावृत्ताव्यावृत्तिः। [illegible]कुविन्न सिद्धेति पुनरप्रसिद्धविशेषणा
त्वमापातमिति चेत्। न। पक्षसंबंधिनो विशेषण[illegible]स्य सर्वत्राप्र[illegible]सिद्धेव साध्यत्वात्। प्रसिद्धो हि धर्मी धर्मिणाम

न्वेति न तु धर्मिण्यपि तत्तथैव प्रसिद्धः साध्यते। तथा सति साधनवैयर्थ्यादिति। तथापि घटादौ चेदितरव्यावृत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा ततस्तद्दृष्टान्तब-
लेनान्वयादेव परमाण्वादौ साध्यतां। किं घटादिकमपि पक्षे निक्षिप्य व्यतिरेकि किमुच्यत इति चेत्। अत्र त्वां नवदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यतिरेकि प्र-
फलं निर्दिष्टं। व्यवहारसिद्धिवीजज्ञानस्य प्रयोजनं। तथा हि विवादाध्यासितं द्रव्यं पृथिवीति व्यवह्रियते। जोक्तौ। नापृथिवीत्वात्। यत्तु नैवं पृ-
थिवीति न व्यवह्रियते न सोऽपि पृथिवी यथाबादि। न चेयं न पृथिवी। तस्मात्तथा व्यवह्रियत इति। अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः सि-
द्धेर्नाश्रयासिद्धिः। पृथिवीव्यवहारस्य संमुग्धस्य सिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणत्वं व्याप्यानिमित्तविशेषणाः। साध्यत्वान्न साधनवैय-
र्थ्यं सर्वपृथिवीपक्षीकरणेनान्वयित्वोपपद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तद्धेतुकं यथा घटादिर्दण्डादिहेतुकं अनुविधत्ते
च पृथिवीव्यवहारः पृथिवीत्वस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत्। नापृथिवीत्वनिमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य ध्वंसाध्येऽन्वयाभावात्।
केवलसर्वनाम्ना व्यवहारमात्रेणावक्रोपपन्नत्वपः। सव्यतिरेकान्न सिध्यते विवक्षाभेदादिति। यत्पुनराह लक्षणेजन्यत्वं विष्णुलिंगापि
तिपर्याय इति तदसत्। यावन्तो व्यवहारे वा साध्येऽन्वयिनो नवकाशात्। व्यक्तत्वन्नस्य स्वयमेव व्यवहारात्। अव्यक्तत्वन्नस्य सपक्ष-
परिचयाभावात्। कथं तर्हि शास्त्रे क्रियावद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणेषु पठ्यते द्रव्यस्यैव च पमसाधारणो धर्मः समवायिकारणत्ववद्गु-
णवत्त्वं चेति प्रतिपादनार्थं न तु लक्षणत्वेन। द्रव्यमात्रं [illegible]पक्षीकृत्य व्यावृत्तिसाधने भागासिद्धत्वात्। गत्वरेद्रव्यमात्रपक्षीक-

× ८ विप्रतिपन्नो व्यवहारः पृथिवीत्वनिमित्तकः तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्॥ ५

रणत्वसाधारणत्वात् इति। तस्माद्वायुमनोनभसोर ग्रहणत्वेन द्रव्यत्वे विप्रतिपत्तौ क्रियावत्वेन तत्प्रसाधनमानात्सिद्धिः परिहरणीये।
ति[illegible]नास्वर्थी। येतु प्रमाणमेव सर्वस्य व्यवस्थापकं ननु लक्षणं। तदपेक्षायामनवस्थामाहुस्तेषां निंदामिव पिबामि वेति
स्थापः [illegible]पतो ऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारेण लक्षणं व्यवस्थापकं तत्र व्यवहारस्य व्यवस्थापकं तु प्रमाणमुपाददते। तदेव लक्षणं
स्वनुवादमइतिचेत्। अ[illegible]स्माकमप्यनुवाद एव। नहि लौकिकमिह किंचिदुच्यते। न वानवस्थावैयर्थ्यकदोषेण्णादि लक्षणव्या
ख्याकरणा[illegible]दौ शास्त्रादि लक्षणव्यवस्थोपपत्तेः। तत्रापि हि संमुग्धव्यवहारमाश्रित्य लक्षणेनैव व्यवस्थापितमिति। ह्लिसुद
कात्मनां चतुर्दशगुणवत्वमिति साधर्म्यमुक्तं तत्रैकैकेव चतुर्दशगुणाः पृथिव्यां। अत आह। रूपेत्यादि। ननु गंधसाहचर्यो रूपा
दयोपि अनुसाधारणतामापन्ना इति युक्तं तल्लक्षणं लक्षणमिति चेत्। न केवलस्यैवास्यासाधारणत्वे विशेषणोपादानात्। स्या
एवतत्त्वानुपदमेव स्फुटयिष्यत्येषु सूत्रकारसंमतिमाह। एतेनेति गुणानां विनिवेशोद्रव्येषु समवायः प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियते। यस्मि
न्निति गुणविनिवेशाधिकारे द्वितीयोध्यायः। तत्र रूपरसगंधस्पर्शवती पृथिवी सूत्रकारवचनादुपादयः सिद्धाः संख्यादयोपि सूत्र
कारसंमतिमाह। वाशब्दवचनात्सप्तसंख्यादयसिद्धाः। संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे। कर्मवि रूपिद्रव्यस
मवायाच्चाक्षुषाणीति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे हेतुत्वेन रूपिद्रव्यसमवायउक्तः। न चासिद्धस्य हेतुत्वं। अतस्तेपि रूपवत्ताप पि

लाभा१ वेगा१

व्यांसम्मतसिद्धाः पतनोपदेशाद्गुरुत्वमितिसंयोगवेगप्रयत्नवद्गुरुत्वात्पतनमिति। पतने गुरुत्वस्य हेतुत्वोपदेशात्पतनवत्त्वेपि पृथिव्यां

गुरुत्वमपिसिद्धं। नह्यसिद्धस्य हेतुत्वं। नापि अधिकरणस्य कर्मासमवायिकारणत्वं। नोदनादिषु विपर्ययदर्शनादिति। अद्भिः

सामान्यवचनाद्द्रवत्वमिति। सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगान्निमित्ताद्द्रवत्वात् अद्भिः सामान्यमिति सूत्रे सर्पिरादीनां द्र-

वत्वमद्भिः समानो धर्म इत्युक्तमतो द्रवत्वमपि सिद्धं। उत्तरकर्मवचनात्संस्कार इति। नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्का-

रादुत्तरं [illegible] मुत्तरं चेति सूत्रे इषुकर्मोपदेशेन पार्थिवद्रव्यस्योत्तर [illegible] स्मि[illegible] कर्मणि संस्कारः कारणत्वेनोक्तः अतः सोपि सिद्धः

संस्कार ४ गुणजन्मनां चैतन्या [illegible] द्यकर्मकार्यं तथापि [illegible] त्वत्रैव सिद्ध इति द्रष्टव्यं। तदनेन सूत्रकारसंमतिप्रदर्शनव्याजेन सर्वत्र प्रमाणमा-

दर्शितं। तथाहि। रूपादिषु कार्यस्तु प्रत्यक्षं। पतनलिंगकमनुमानं [illegible] गुरुत्वे। अग्निसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायितया नैरमित्तिकद्रवत्वा-

गन्धवत्त्व ४ दिवत्संयुक्तसमवायेनाप्स्वपि प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकं द्रवत्वे। निरंतरोगति [illegible] नानिष्ट एव वेगव्यवहारे हेतुं [illegible] मीमांसकादिदुरूह- सिद्धिरिति

विप्रतिपत्तिनिरासाय कार्य [illegible] लिंगकमनुमानं संस्कार इति। एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतून् गुणान् ४

[illegible] नाकृष्य दर्शयति [illegible] [illegible] वेव गंधो वर्त्तते। तदुक्तं तेरा तेन गंधसमवायः पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतुरित्युक्तं भवति। यत्तु सुगंधि-

स [illegible] लिलं सुरभिः समीरणः तत्पार्थिवकुसुमाद्यधिवासनिबंधनं। तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। न तु स्वभावात्। तदित्यवधेयं।

हितावेव गंधइति २

धर्मादेवानुपपन्नः। व्यक्तिसमुद्रूपो ... २

ननु तथा च व्यापको गंधः इति तेवैदग्ध्यमात्रो बुधमणिवज्रादिष्वनुपलब्धेः तत्कथं तद्व्यवस्थाहेतुः। न पाकेन पूर्वरूपनिवृत्तौ रूपांतरोत्पत्तौ
वपाकजरूपस्पर्शगंधरसहृद्यति तथा तत्रापि वदनुमानात्। अनुद्भूतत्वात् अनुपलंभ इत्यत्र भूतानुद्भवेत्यभिप्रायवानाह। रूपमनेकप्र
कारं शुक्लेत्यादि इति तावदेवैत्यनुवर्तते। यद्यपि शुक्लादिरूपं समुद्भूयोनेकं भवति। सहितानां समुद्भूयो विरोधिन व्याप्या अनुपलंभ ३
बाधितत्वात्। नाव्याप्या व्याप्यवृत्तिजातियताविरोधात्। किंतु तर्हि चित्रं रूपमिति। यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्र
मिति चित्रजातीयं। व्याप्यव[illegible]स्येवाप्यस्ये वं केवनत्वतिनिमवच्छेदहेतुः। तान्यसिद्धत्वात्। तथा चित्रमेताः शुक्लाद्यनेकरूपसमवायतः
समुद्भूय [illegible]त्विकादेवा। किं न शुक्लं शुक्लतरं शुक्लतममाद्यनेकावांतरजातीमद्रूपं। द्वित्वं वेदा नानात्वेषु। जातस्य शुक्लत्वेपि नानांतरजाति
तारतम्यमस्ति। पार्थिवद्रव्यसंसर्गानुतथा प्रतीतमानः। एवं तेजसोपि शुक्लभास्वरैकस्वभावत्वेस्वाभाविकविशेषाभावः
ये पुनरारुः शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं नास्ति। [illegible] तस्य दवांतरतारतम्यं एकैकाव्यवहि शुक्लारुणादिरूपव्यक्तयो नित्या इति त्वा[illegible] पि ४
३ इत्य ... ति मिथ्येवते। तारतम्यं त्वेषामाश्रयामिश्रितेषां। यथा यथा हि धवले कृष्णद्रव्यानुप्रवेशस्तथा तथा तारतम्यावृत्तौ सद्धतौ। तदुक्तं।
तेषामाश्रयस्थिता। वपिपाके व के संयोगात् पूर्वरूपनिवृत्तिः उत्तररूपोत्पादः स्यात्। [illegible] अनेकव्यक्तिसमवेतस्य निरतिशय
रूपनित्यस्य सामान्याद्भवत्वं नोपपद्यते। शुक्ल तर्हि शुक्लादिकमेव द्रव्यस्य सामान्यमिति वेत्। न। गोत्वादिनापरापरभावानुपपत्तेः।

...३ दे३

अवांतरानेकविशेषव

तिसंकरप्रसंगात् । नन्सः षड्विधो मधुरादिरिति । अत्रापि व्याप्तिर्मल्पादिषु गंधवत्पाकजरूपेणानुमानात् । अत्राप्यवांतरानेकसामान्य विशेष

वानुरसः पृथिव्यामेवेति वाक्यार्थः संपन्नः । अथातव्यक्तमधुरत्ववरसः स्वभावतः अवांतरभेदास्तु ना रिके दिजगताः पार्थिवद्रव्यो

विशेषपाधिका । तेन गंधवती पृथिवी अवांतरानेकसामान्यवद्रूपवती का सामान्यवद् संवती वेति वर्थः । स्यादेतत् । प व्याप्त द्र

२ पत्वादिविशेषेत्रयाणामनेकविधरूपवानी पृथिवी रुचकद्धवलरूपव जलं शुक्लमात्स्वरूपवत्तेजः । तथा गंधवान रुप्रकार ४

रभेदमात्रत्वदृश्य भेदः स्यादित्यत आह । गंधो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति । द्वित्वावांतरेवैस्यानुवर्तते । न द्व्यांतरो । पाकजः स्वच्छय

भेकस्मिन्नेव द्रव्ये कालभेदेन वर्तमानः प्रकारभेदवानपि । न द्व्यांतरव्यवस्थाहेतुरिति भावः । स्पर्शो स्याः अनुष्णाशीतत्वे सति पा

कजः पाकजस्पर्शवती पृथिवीति लक्षणार्थः । अत्र हि स्पर्शवतीत्युच्यमाने जलादिषु अतिव्याप्तिः । स्यात् पाकजवतीत्युच्यमाने ते

जसा पाकजवद्रूपवत्त्वात् तिव्याप्तिः अतः पाकजस्पर्शवतीति । अत्र गंधरूपरसानां पाकजत्वं सर्वपि स्फुटत्वान्नोक्तं । स्पर्शस्य

तु तथात्वे विप्रतिपत्तिः । न हि गंधादिवद्विशेषतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते । पार्थिवपरमाणौ रूपान्तरपाकस्येन परिमा

णादिष्वपि तत्पाकस्येन प्रसंगात् । तदेतद्विप्रतिपत्तिबीजमपनिनीषन्नेवोक्तवान् । पाकजः स्पर्श इति । यदि न पाकजो न स्यात्

संख्यापरिमाणादिवद्विशिष्टः स्यात् । तथा चाशीविषवृश्चिककीटादिदंशेष्वपि शिबीवृश्चिकपत्रिकादिषु स्पष्टं दृष्टो दुः

सहोऽस्याः पाकजो हस्पर्श इति । यद्यपि न स्यतोनुष्णाशीतः स्पर्शः

११६५

16

रव विशेषो न दृश्येत। मल्लोमृजादिविशेषेषु वस्पृष्टेषु तत्तदुपलम्भेन स्यात्। गवादिवंशजादिस्पर्शे विधिनिषेधौ न स्याताम्। न च तद्रूप

मात्रेऽर्चनादावुपपद्येते। दर्शनस्पर्शनघ्राणास्वादनभेदेन मातंगमांसादिरादि प्रायश्चित्त भेदानुपपत्तिप्रसंगात्। तस्मात्पार्थि

वस्पर्शोऽपि पाकजः। पार्थिवविशेषगुणत्वात्। गंधवदिति। स्पर्शे चानुमानं तेऽपि पार्थिवस्पर्शो नास्त्येव ... शे तेऽविहाय तस्य

शीतत्वानुपपत्तेः। शीतस्पर्शवद्धि तेजःस्पर्शो नाभिभूतः नोष्णस्पर्शो वाद्यकस्पर्शो नाभिभूतं ऽनुष्णाशीतत्वेनानुभूयते तद्वितान

प्रत्याह। अनुष्णाशीतत्वे सतीति बलवत्सजातीयग्रहणात्कृतमग्रहणं स्वचाभिभवः। तथा च दिनि भावक मन्यतर ऽऽप

द्रव्यस्योपलम्भेत। न वै वं प्रवक्तनैकिं तु शीतस्योष्णस्यानुपलंभेऽपि तद्द्विजमहत्त्वस्पर्शोऽनुपलभ्यते न यावि धेन मसि मुक्तं पा

र्थिवद्व्यस्येति भावः। सेयं पृथिवी यद्यनित्यैव अवयवानवस्थास्यात्। एकस्यैकस्य विद्रवयवस्य निवृत्तौ नियमस्य यं

कार्यमापद्येत। अपनित्यैव निःप्रामाणिकातर्हि स्यात्। कार्यं वगंधवदपि द्व्यंतरमापद्येत। तत्रत आह। सत्त्वे विधा

नित्यानित्यत्वं तत्। वकारेणैव समुच्चयार्थो नियमनिराकरणपरो नेनेनो क्तदोषावेशः। का पुनर्नित्या महती हि समहि।

महत्त्वादेव कार्यत्वादनित्या अणुपरिमाणानुनोपलभ्यत एवेत्यत आह। परमाणुलक्षणानित्यैव। लक्षणं स्वभावं कार्य

मेवाद्येभविष्यतीत्यभिप्रायवता नेहप्रमाणान्तरमादर्शितं। तथा हि। स्थूलकार्यस्य लोष्टादेरवयवक्रियाविभागा ना

प्रमाणं १ का३ इत्यधिकापः३

११६॥

दि[illegible]स्यायेन विभज्यमानस्याप्यवतरतमादिभावाद्यतो नाप्यणीयः स्तं परमाण्वणुत्वावदमहो। एष हि अवयवावयवविप्रसंगो न ताव
न्निरवधिरेवाऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदानुपपत्तेः। न च कारणसंख्यायाऽविशेषे
पि परिमाणप्रचयाभ्यां विशेष इति युक्तं। तयोरपि संख्याविशेषाभावेनानुपपत्तेः। नापि प्रचयावधिः। कस्यचिदंशस्य
निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः। उक्तस्यावयवविभागविनाशाभ्यां विनाशाभावात्। नापि विभागावधिस्तस्य विभज्य विना४
मानस्य यतया तदभावे तदनुपपत्तेः। न चैकाग्र्यस्यैव विभाग इति युक्तं। किंचिद्धि कृतंचिद्धि भज्यते। न तु तदेव तस्मात्।
तस्मान्निरवयवावधिरयमवयवावयवविप्रसंग इति विज्ञायते। तत्किं नमेतन्नु प्रमितमिति। अत्रैकश्चिदाह। किं चेत
५ मत्र प्रमाणं तत्र गवेषणया। त्रसरेणोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् निरवयवत्वादिति। तत्र ५
सत्। तस्य चाक्षुषद्रव्यतया महत्त्वादनेकद्रव्यत्वाच्चेति। यदि हि द्रव्यस्य चाक्षुषता महत्त्वमंतरेण स्यात्। दूरदूरतरादौ
न महत्त्वपरिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात्। यदि साऽनेकद्रव्यवत्ता नाद्रियेत महत्त्वमपि नाद्रियेत। न ह्यावृत्तौ तस्यापि व्याव
त्तेः। तस्य च तत्कारणत्वात्। अन्यथा तन्महत्त्वप्रकर्षो नानुविदध्यात्। तस्मात्सिद्धिवादाध्यासितत्र्यसरेणुर्महाननेक
द्रव्यवत्[illegible]ऽस्मदादिबाह्यचाक्षुषत्वाद्घटवदिति। अपर आह। अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वा
कुः

पि १ तस्मात् १

न्महत्त्वपरिमाणतारतम्यवत्। यद्येवं परस्याश्रयत्वे ऽपि तद्वयसंगत्वे नासौ परमाणुः संतु तर्हि तदवयवकायवकार्यानुमिताः।
17 परमाणवः नहि तेऽपि महान्तः रूपविशेषवत्त्वे महत्त्वाद्घटवत्त्वप्रसंगात्। तथा च तेषां कार्यत्वे प्रमाणानवकाशे तदवयवका
नुमानात्। यद्यपि वाणुत्वान्निरवयवत्वाद्भूतेषां महत्त्वारि[...] माणारंभेण कारणमहत्त्वप्रचयेन स्यात्। तथापि बहुत्वसंख्या
स्तीति सर्वं संजसं। न। उक्तोत्तरत्वात्। किंच अवयवं हि त्रसरेणोरवयवैरनेकद्रव्यैर्भवितव्यं। तस्मान्महत्त्वात्। कार्यमहत्त्वं प्रतिका
५पि वयवगतस्य ऽनेकद्रव्यवत्त्वस्यैव कारणत्वात्। अन्यथा कार्यमहत्त्वस्य तत्प्रकर्षानुविधानानुपपत्तेः। तस्मात्त्र
सरेणोरवयवा अपि सावयवाः। महद्द्रव्यारंभकत्वात्। तंतुवत्। न हि तदवयवास्ते परिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारंभकत्वात्। अणु
रूपपरिमाणप्रचयत्वे द्व्यणुकसंख्या परारंभकतं तुवत् ते विभज्यन्ते सावयवत्वात्। घटवत्। विपक्षे बाधक
मुक्तं तदवयवानां त्ववयववत्त्वे ऽनवकाशः। प्रमाणाभावात्। बाधकस्याद्द्रव्यारंभकत्वमहत्त्वादीनामनुकू[...]लत
र्काभावात्। अनवस्थाप्रसंगस्य प्रतिकूलतर्कस्य स्फुटत्वादिति परमाणुसिद्धिः। तस्माद्यत्कार्यद्रव्यं तत्सावयवमिति
समनियमसिद्धौ कार्य[...]द्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्य यत एवावयवात्कार्यत्वं व्यावर्त्तते तन्निरवयवं परमाणुमुपपा
दयिष्यामः इत्यभिप्रायवानाह। कार्यलक्षणमन्वेति। ननु शंकते। परमाणोऽवच्छिन्नत्वात्। किमत्र प्रमाणमत आह। सावेति।।

येयमुक्तरूपा दृश्यते सा प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः। स्थैर्यं स्थिरता चिरकालावस्थायित्वमिति यावत्। आदिग्रहणाद्विभुत्वं तकत्वं जनाद्
व्यूहविरोधित्वं च। अवयवसन्निवेशाः तत्तत्सामान्यविशेषाभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषाः। स्थैर्यादीनि च अवयवसन्नि-
वेशाश्च तैर्विशिष्टा। न ह्येतद्भूतान्तरे संभवति। जलादीनां परं त्विंकिंचित्स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्योपनिपातमात्रेणैव भंगुरत्वात्।
न च पार्थिववद्दृश्यन्ते भुक्तां तरंगबुद्बुदफेनानि। पूर्वव्यूहं वा रुणद्धि। न तु पार्थिववत् द्रव्यान्तरं तत्तत्[illegible] जात्य-
भिव्यंजकसंस्थानभेदवदिति यावत्। तत्तत्संस्थानविशेषवती। अवयवैर्व्यवस्थापिता तिबहुत्वोपेता। ननु सर्वस्य चेतनादन्यस्य
परार्थत्वात् किमनया चेतनप्रयोजनं साध्यत इत्यत आह। शयनेति। शयनं शय्या। आसनमवस्थितिः। आदिग्रहणाद्गमना-
कृषिकर्मादिव्यवहारादभिघाताद्यनेकोपकार[illegible]। [illegible]करीयेति। तदिदं पारार्थ्यमस्याः किं विषयतयैव नेत्युच्यते।
किं तु त्रैविध्येनेत्यत आह। त्रिविधं चेति। शरीरमिन्द्रियं विषय इति संज्ञा यस्य तदिदं तथोक्तम्। एतेन शरीरत्वमिन्द्रियत्वं वा न जा- विषयत्वं
तिरस्ति। प्रथमद्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः। तृतीये निःसामान्ययोरपि सामान्याभावयोर्विषयत्वात्। ८
८२ तस्माच्चावयवस्थितिरात्मनि भोगायतनं सावयवि शरीरम्। शरीरसंयुक्तमतीन्द्रियं साक्षात्प्रतीतिसाधनमतीन्द्रियमिन्द्रियम्।
प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषय इति। नन्वात्मसंयोगोपाधिनिबन्धना एताः संज्ञाः। वस्तुत्वैर्थ्यं वा घटादिसंयोगभिन्नत्वाच्चापे

१४ हिं चतुर्विधं कार्यं न मनः प्रभृतीनां वैकविध्यं चेति। अनेकाकारं तरप्रकारवच्छरीरां भिक्षापपि बेवनद्भ्यांतरमित्यपि प्राप
कांस्तद्द्वंद्वं दर्शयति। शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति। ननु योनिजं वन्नायोनिजमुपलभामहे इति। नैवेति देवानां [illegible] ऋषी
२ पुना णां [illegible] च रूपं ते हि ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः श्रुति। ननु कारयामति वल्पपदिकायां [illegible] न वेत्ता कर्पमेव न स्यात्। स्या च मन्वादि
व्यतिरेकेणापि घटादिरिति। न शरीरत्वस्योपपत्तरुक्तेभिमिः [illegible] शाकादिभिर्व्यभिचारात्। संस्थानविशेषत्वस्यासिद्धेः त्रिदशाख
चैते अनेकमन्वंतरायुषः अनिमिषवत्तपोनभ[illegible]स्थायित्वात्। कामगामित्रिनयनचतुर्भुजादयः। अस्मदादयस्तु दशा
दृशः। शतवर्षपरमायुषः परिमममोञ्जावनाः सवराघ्यप्रति[illegible]हतगतयो द्विभुजनयनाः। किंचित्संस्थानसाम्यपि वगोगावपादिवन्नाति
प्रेदेपपत्तेः। न च संस्थानसाम्यमपि योनिजत्वे नियामकं। मनुष्यगोगवयगज[illegible]मुत्रंगादीनां तदभावेपि योनिजत्वात्तस्मात्सर्वेषां
स्वकर्मनिबंधो भोगः। तच्चवन्नान्तरी[illegible]यकत्वा जन्मायुषी अपहितपति। तत्र येन कर्मणा गर्भ[illegible]वासादिदुःखमपि भोक्तव्यं तत्र
मस्ति। तेन योनिजमुत्पाद्यते। तदन्येन त्वन्यथेति युक्तमुत्पश्यामः। तदेतदाह। धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य इति। अणुभ्य इति सह जी २
कारत्वानिर्देशो न त्वणुभिरेवाहत्य शरीरमारभ्यते। तदयं व्यक्तिकदिष्वतोऽणुकादिप्रक्रमत्योति [illegible]जंतूनां मशकादीनां यातनाश
रीराणि। यातनानारकपीडातः स्वैरशरीराणि। यातनाशरीराणि। अत्र नारकिणामिति विशेषः। क्षुद्रजंतूनां शरीराणीति संस्थानसं

स्थानिभेदाद्वैविध्यका वा भोक्तृभो[illegible]यतनभेदद्वैविध्यावाषष्ठी-प्रधर्मविशेषः प्रकृष्टोऽधर्मः । तत्सहितैर्योनिर्हि योनिजं शरी-
रमाकुल्यमपः । कुंभीपाकक्रकचदारुण्यादिदुःखसहनक्षमं । नाऽपि नरकपातः । नासुयोनिस्वरीसुखमानुषं च बंगिकमपि क्षु-
पतो । न च नरकान्येव नरकं तिस्र्योष्यना । पर्याप्तं संगात् । इह योनिशब्देन परिकारणमात्रमुक्तं । ख्यातेर्द्विविधं नोपपद्यते द्वैविध्य-
हा । मुक्तेति । सन्निपातः परस्परमेलनं तज्जं योनिजं । पशवो गवाश्वाद्यास्तुष्पदाः [illegible] कारणाः । गर्भवेष्टनं चर्मपुटकं
जरायुः । पक्षिणो विहंगमाः । सरीसृपाः पदितः सर्पश्रीव्यालाः सर्पकीटकमत्स्यादयः । पद्यपि वो निर्दिष्टोऽपि वह्न्यादयः शरीरभेदः तथाऽण्डेव
व्याख्यातुमुचितानास्तु पा[illegible] प्यनिमिदं तत् संज्ञारूपा लोकप्रसिद्धं भोक्त्रधिष्ठानत्वमपि मीषात्मविवक्षितं प्रायेणाऽङ्गं नोपकारकतया
तदधीनतया च विवि[illegible]षयतां विविधत्वं तेष्वेव तथा व्याख्यास्यति । क[illegible] विधिविवक्षया चैव नरकमपि पृथक् व्याख्यायते तथाऽप-
यो [illegible] यत्वेन विपर्यत्वेऽसन्निस्वप्नसंप्रापत्तानो लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य सक[illegible] विविधिविवक्षया पृथक् कृतमपि श्रेत भोग्यवस्तुत्वाद्वै-
तेऽप्य पापमितरस्यत्वेनाविद्यापि पापत्वेन स्मृति विघ्नापांकस्यै विधिविवक्षया सदपि किं विरूपमनभिधायरूपं तत्र मुख्यते
यथा रुद्वैव रूपरसगंधानां पाक्यजलमनु[illegible] भूसीर भाग्युक्तं भावीदीर्घये रुद्धिर्योग्ध्युक्तेः द्विप्रकममुपेक्षयोनिजत्वाद्युक्तमित्याव-
पीशे [illegible] नीयं । क्यं पुनरेते नाड्रूस्यं । वह्न्यादयः प्रतिनियत भोक्त्रधिष्ठिताः जीवनमरणस्वप्नजागरणरोगचिकित्सासमानजा

तीयानुबंधमनुपकूलोपगमप्रतिकूलोपगमादिभ्यः। प्रसिद्धशरीरवत्। नचैवं तेषां दिग्धाः सिद्धाः। आध्यात्मिकवायुसंबंधात्। सोपि
स्यादेव निर्विकल्पानामप्यंदोहदस्य च पार्थिवस्य पक्षतोरस्यादानात्। तदपि वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणाभ्यां इति। अन्यथा कारणं विना
कार्यानुपपत्तिप्रसंगे सर्वमिदमन्नविशेषिमापद्येतेति संदेहः। आगमस्यात्रार्थे बहुतरः प्रतिसंधेयः। कथं पुनर्मानुष्या
दिशरीरं पार्थिवं। गंधक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पंचभौतिकमिति प्रसिद्धिः। सत्यं पंचानां कारणत्वमात्रेण न तु समवायितया
अन्यथैव किं न स्यात्। इत्थं। द्व्यणुकादिप्रक्रमेणावयवमारंभ इति वक्ष्यते। तत्र यदि विजातीयपरमाणुभ्यामिदमार
भ्येत तदा गंधवदरसमित्याद्यापद्येत। एकैकस्य गंधाद्यारंभकत्वात्। आरंभकत्वे सततोत्पत्तिप्रसंगात्। अपेक्षणीयांतराभावात्
अपानेकस्यापि कुतस्त्वत्तत्प्रसज्यते समवायिकारणस्यापेक्षणीयत्वात्। नचैवं नैमित्तिकसमवायिकारणासमवा
यिकारणासारंभ इति चेत्। तदेतदेकस्यापि तुल्यं। नवतंत्वादिगतानां रूपादीनामनेकेषामारंभकत्वदर्शनात्। तत्रापि
तथाभ्युपेयितुं युक्तं। कारणानांसजातीयतया तेनतत्र तथोपपत्तेः। विजातीयानामारंभकत्वे त्वन्यथा भविष्यतीति विपक्षे बा
धकाभावात्। तेनोष्णं जलं सुरभिः समीरण इत्याद्युपपद्येत। नाप्येकैकेन गुणेन गुणांतरारंभे जातिसंकरप्रसंगात्। नहि
तथाहि। गंधवत्त्वात् द्व्यणुकं पृथिवीजातीयं सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात्। शीतत्वात् जलं स्यात्। एवं भास्वररूपवत्त्वादुष्णत्वा..

त्रतेजः स्यात्। अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वाद्वायुः स्यादयं प्रमाणार्थः। गंधवंति द्व्यणुकानि गंधवद्भिरेव परमाणुभि
रारब्धानि कार्यत्वे सति गंधवत्त्वात्। पार्थिवपरमाण्वारब्धद्व्यणुकवत्। विवादास्पदीभूताः परमाणवो गंधवंतो
वद्व्यणुकान्यारभंते गंधवत्त्वात्। ये पुनर्निर्गंधान्यारभंते ते न गंधवंतः यथा निर्गंधजलाद्यारंभकाः परमाण
वः। नचैते न गंधवंतः तस्माद्गंधवंत्येव द्व्यणुकान्यारभंते तेन न दृष्टांतासिद्धिः। अनियमारंभे सजातीयासा
मपारंभाभ्युपगमात्। अन्यथा निर्गंधस्य जलादेर्निरूपस्य पवनस्य रूपवनस्यानुपलंभप्रसंगात्। एवं सांसिद्धिक
द्रवत्ववंति द्व्यणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यंते कार्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्वात्। आप्यपरमाणुद्व
यारब्धद्व्यणुकवत्। जलपरमाणवः शीतान्येव द्व्यणुकान्यारभंते शीतत्वात्। ये पुनरशीतान्यारभंते ते न ते शीताः
यथा अशीततेजो द्व्यणुकारंभकाः इति स्वयमूहनीयं तस्मात्सजातीयानामेवारंभकत्वेन विजातीयानामिति
स्थितिः। तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवनिश्चयः। उच्यते। क्लेदादीनां परावृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात्। गंधस्य यथा
वद्द्रव्यभावित्वात्। घटवत्। तथाहि। घटादौ पार्थिवे क्लेदशोषदशायामपि गंधोनुवर्तते। क्लेदादयस्तु कुसुमादि
द्वासितजलादिगंधवन्निवर्तंते तेन पाशरीरेपि तद्वत्पार्थिवत्वमवधार्यते। इंद्रिय[illegible]माह। इंद्रियमिति। गंधवत्त्वं

त्र तेजः स्यात् । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वाद्वायुः स्यादयं प्रमाणार्थः । गंधवंति द्व्यणुकानि गंधवद्भिरेव परमाणुभि
रारभ्यंते कार्यत्वे सति गंधवत्त्वात् । पार्थिवपरमाण्वारब्धद्व्यणुकवत् । विवादाध्यासिताः परमाणवो गंध[illegible] वंसे
वद्व्यणुकान्यारभंते गंधवत्त्वात् । ये पुनर्निर्गंध[illegible]न्यारभंते ते न ते गंधवंतः यथा निर्गंधजलाद्यारंभकाः परमाण
वः । न चैते न गंधवंतः तस्माद्गंधवंत्येव द्व्यणुकान्यारभंते तेन वह्न्यंतासिद्धिः । अनियमारंभे सजातीयाना मा
मपारंभाभ्युपगमात् । अन्यथा निर्गंधस्य जलादेर्निरूपस्य पवनस्य पवनस्यानुपलंभप्रसंगात् । एवं सांसिद्धिक
द्रवत्ववंति द्व्यणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यंते कार्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्वात् । आप्य[illegible]परमाण्वा
रब्धद्व्यणुकवत् । जलपरमाणवः शीतान्येव द्व्यणुकान्यारभंते शीतत्वात् । ये पुनरशीतान्यारभंते ते न ते शीताः
यथाऽशीततेजो[illegible] द्व्यणुकारंभकाः इति स्वयमूहनीयं तस्मात्सजातीयानामेवारंभकत्वं न विजातीयानामिति
स्थितिः । तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवनिश्चयः । इत्यत्र क्लेदादीनां परावृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात् । गंधस्य या
वद्द्रव्यभावित्वात् । घटवत् । तथाहि । घटादौ पार्थिवे क्लेदशोषदशायामपि गंधोऽनुवर्तते । क्लेदादयस्तु कुसुमादि
द्वासितजलादौ गंधवन्निवर्तंते तेन पार्थशरीरेऽपि तद्वत्पार्थिवत्वमवधार्यते । इंद्रिय[illegible]माह । इंद्रियमिति । गंधवं

ज्ञकं यदिंद्रियं तन्नु घ्राणं पार्थिवं। रूपाद्यव्यंजकत्वे सति गंधस्य व्यंजकत्वादित्यर्थः। गंधोपलब्ध्यसाधनानावत्करणमात्रं सिद्धं द्वि
पापाः करणनिष्पाद्यत्वनियमान्न तच्च ग्राह्यकाशिज्ञानकत्वे सति तद्ग्राह्याभावजनकत्वात्। द्रव्यं च संयोगाश्रयत्वात्।
पार्थिवत्वं गंधवत्त्वात्। गंधवत्त्वं च रूपाद्यव्यंजकत्वे सति गंधाभिव्यंजकत्वात्। कुसुमगंधाभिव्यंजककैलबिंदुवदि ति।
सर्वेंद्रियाणामिति प्राप्ति भेदे नेंद्रियप्रकृतिवैचित्र्यं निराकरोति यदि गंधाभिव्यक्तिसामर्थ्यमस्ति पृथिव्याः किं
न सर्वैव पृथिव्येवमिति नेत्यत आह तत्राघन [illegible] मिपूतैरिति। अतः श्लेष्माद्यपि प्रवेसतिन गंधोऽभिगृह्यते
इति भावः। घ्राणमिति लोकप्रसिद्धमिति भावः। तृतीयं पृथिवीकार्यमाह। विषयस्त्विति। यद्यपि शरीरमपि
विषयस्तथापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणं पुरुषार्थसाधनमिति दर्शयितुं न [illegible] देवरूपं तस्य दर्शितं वद्भूयमा
रोपुतु विषयत्वमेवासाधारणमतस्तदुक्तेः द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेति। द्व्यणुकमादिर्यस्य प्रक्रमस्य समवायो
क्रमः। तेनारब्धो निष्पादितः। मृत्त्वं मृत्तिकात्वं। पाषाणत्वं प्रस्तरत्वं। स्थावरत्वं वृक्षत्वं। सामान्यवि
शेषाः। मृत्तिकात्वं केषु वर्तत इत्यत आह। नद्यादीति। मृद्विकाराः मृत्तिकारूपा विकाराः इति। के पाषाणा इत्यप
क्षायामाह। उपलेति। उपलाः ग्रावाणः मणयो मौक्तिकादयः वज्रं हीरकं आदि ग्रहणात् [illegible] रिकादयः। स्थावरा इति

वृक्षाः पु[illegible]ष्पफलवंतः स्कंधशाखिनः लतागुल्मलतादीनि ओषधयः फलपाकान्ताः यवादयः गुल्माः स्तंबाः लताः कूष्मांडी
प्रभृतयः । अवतानाः केतक्यादयः वनस्पतयो विना पुष्पं फलंति ॥ अत्र पाषाणग्रहणेनैव हरितालादयः । स्थाव
रग्रहणेनैव पत्रपुष्पादयः । शरीरग्रहणेनैव तदवयवमांसास्थ्यादयः । तद्विकाराः क्षीरघृतादयः संगृहीताः । इंद्रियग्रहणेनैव तद
वयवाः । विषयग्रहणेनैव द्व्यणुकादयः । वनग्रहणेनैकाष्ठादयः । ओषधिग्रहणेनैव तद्विकाराः तंदुलतैलादयः । तृणग्रहणे
नैव [illegible]तालादयः । ननु कोयं द्व्यणुकादिप्रक्रमः द्व्यणुक एव परमाणुभावात् त्रसरेणवस्तावत्प्रत्यक्षसिद्धाः तेषां चावद्रु
ष्टव्यत्वादेव महत्त्वं । अस्य स्ववावत्कर्षतां प्रति रूपविशेषवन्महत्त्वस्यापि कारणत्वात् ॥ अन्यथा दूरदूरतरादौ तत्प्रकर्षानुविधाना
नुपपत्तेः । महत्त्वे सति रूपवत्त्वात्क्रियावत्त्वाच्च तेषामवयवाः कार्याः । अन्यथावयवगतत्वस्याद्यनुपपत्तौ महत्त्वानुपपत्तेः
महत्त्वे सति रूप नित्यत्वे प्रकर्षकाष्ठाप्राप्त्यभावस्य महत्त्वविरोधात् । न च त्रसरेणवावयवा स्याद्यनुपपत्तेः । अपि
सावयवावयवाः तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् । न हि त्रसरेणववयवा अपि महांतः रूपविशेषवत्त्वं महत्त्वं चाक्षुष
त्वप्रसंगात् । यद्यपि चैवं महत्त्वकारणत्वेनैव त्रुटिमात्रानिरवयवय[illegible]त्वात्प्रसिद्धिरपि त्र्यवयवं विना तत्प्रापि बहुत्वा
न्महत्त्वं तिकार्यद्रव्यारंभकं तेन चावपरमाणवेव त्रसरेणवयवा इति कुतो द्व्यणुकं । उच्यते । महतः कार्यस्य कार्यद्र

तथा

॥२१॥ २४ तथाच त्र्यणुकवदनुपलब्धितरे खोपरे खादिः घटादिरपि स्यात् ॥ तथाच संस्थानभेदानुपलंभेन तन्नदाभिसंपन्न… त्वादिकमपि नोपलभ्येत ॥२

व्यारंभकत्वनियमात् घ्यणुकसिद्धिः । अन्यथा परमाणुभिरेव बहुत्वसंख्योपेतैर्महद्द्व्यारंभे गोघटादेरपि तैरेवारंभात् अन्त्य-

तरालिकाल्पतरतमादिकार्योपलंभविरोधात् … अणुकमपि नोपलभ्येत । न चारभ्यारंभकतइति तदुपलंभोपपत्तिः ।

स्थूलानां समदेश[illegible]तानुपपत्तेः । न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वेऽविरोधस्यापि नास्ति । न्यूनदेशतया हि यत्रस्थूलं

नास्ति तत्राधिकदेशस्यास्थितिमाविरोत्सीत् । स्वदेशेऽनुस्थितिं विरुंध्यादेव । तत्राप्यविरोधित्वे मूर्त्तत्वं जह्यात् । अवयवरू-

परसादिवत् । संयोगिन्यपि वा देशे न्यूनाधिकदे[illegible]शतया समानदेशतयाविरोधः स्यात् । न चोदंचनाद्यवच्छिन्नोदेशेघटा

दिः संयोगेनवर्त्तते । कथं तर्हि त्रसरेणादितत्वपकर्षलोऽस्वल्पतरतमादिपटोपलंभ इति चेत् । नाप्रतिबंधकविगमेऽवस्थितसं-

योगे महत्त्वखंडपटोत्पत्तेः । घ्यणुकादितत्वपकर्षलेल्पत्वपाव्येविवरीतिरनुमंतव्या । तथाहि । द्वितंतुकपटादिपर्यंतसमस्तकार्य

विनाशे खंडपटानुपपत्तौ तंतुरितिरिक्तं न किंचिदुपलभ्येत । अन्वेषविचारो घ्यणुकेष्वपि नु…यः तैरपि यदि बहुभिः कार्यद्व्यमा-

रभ्यते घटादयोऽप्या…रभ्येरन् । तथा चोत्तरालिककार्यपरंपरानुपपत्तौ तदनुपलंभप्रसंगः । अथ तैस्त्रसरेणुरेवारभ्यत इति

नियमः । अपरमाणुभिरपि स एवारभ्यत इति तुल्यं । हात… वा वायं पक्षो विशेषो वा वक्तव्यः । उच्यते । यथा ह्यवयवावयविप्र-

संगः परमाणुषु विश्राम्यति तथावयवसंख्यापकर्षः । क्वचिद्विश्राम्येत । न च त्रित्वमपकर्षकाष्ठा । द्वित्वैकत्वयोः संभ-

वात्। न चैवैकमनारंभकं अवयवसंयोगानुपपत्त्या समवायिकारणाभावात्। अनेकसंख्याभावे चावयविनो वयवापेक्षयाधि
कपरिमाणानुपपत्तेः। अवयवापेक्षया अवयविनो अधिकपरिमाणत्वनियमात्। एकस्यावयवस्य विभागानुपपत्तौ तत्कार्यस्य वि
नाशासंभवे नित्यत्वप्रसंगादिति। तथा च द्वित्वमपकर्षपर्यंतः अतस्तदादिरयमारंभः। तन्न द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धं कार्यं न म
हत्। तथात्वे तस्य कारणाभावात्। तदपि द्व्यणुकं त्र्यणुकं यदि नारंभेत यदि द्वित्वसंख्यायुक्तं नैवारंभेत तत्र भयथापितुल्याद नवैय
र्थ्यं स्यात्। तस्मात्तेन महदुत्पन्नं आरभ्यमाणं बहुत्वसंख्यायोगिनैवेति नियमः। न च द्व्यणुकवत्परिमाणतो बहुत्वसंख्यो नास्त्येव महत्
त्कार्यमारब्धं तदित्युक्तं। अनियमारंभस्यानिषिद्धत्वात्। कारणाकारणजातीयस्य च कार्ये कार्यजातीयं प्रत्यनारंभकत्वात्। नहि
तंतवः पटमारभंते तेन त्वकारणं वा भावइति। तस्माद्विवादाध्यासितास्त्रसरेणवो न निरवयवद्व्यारब्धाः सावयवद्व्यारब्धा इति वा महे
त्वे सति कार्यत्वात् उभयवादिसिद्धद्व्यणुकारब्धत्रसरेणुवत् घटवद्वेति। एवं तर्हि द्व्यणुकं निरवयवद्व्यारब्धं सावयवद्व्यारब्धं मपि न
वा कार्यद्रव्यत्वात् त्रसरेणुवत् घटवद्वेति स्यात् न स्यात् अनवस्थाप्रतिहतत्वात्। इति द्व्यणुकसिद्धिः। पर्यवसिता पृथिवीति।
अथेदानीमपो निरूपयति। अप्त्वाभिसंबंधवत्य आप इति। अप्त्वं नाम सामान्यविशेषः तेनाभिसंबंधादित्यापूर्ववद्व्याख्येयं। तासां द्रवत्वं सि
द्धये गुणानाह रूपरसेत्यादि। अत्र प्रमाणं स्नेहवतीति। एतेनेति। पूर्ववद् घटपटादिपिंडांस्तजकारवचनाङ्गधारयः सिद्धास्तथा अणुरूपादयः सिद्धा

द्रव्यषि॥ तथा च सूत्रं। रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा इति। यथा च वायुरूपवत्त्वनात्मसंस्काराद्यः पृथिव्यां तथापा[illegible] यस्यापि। यथा
पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं तथा तोयेपि। यथोत्तरकर्म च वनात्संस्कारः पृथिव्यां तथापयस्यपि। एवं गुणवत्त्वे न द्रव्यत्वे च व्यवस्थिते पृ
थिव्यादिभ्यश्च च्छेदहेतोरपृथक्त्वस्य व्यवस्थाहेतवन्तु गुणविशेषा नाहम्पुनः मधुरश्चीनाय च रूपरसस्पर्शा इति। सह स्वस्य ग्निसंयोगेनाप्य प
रावर्त्तमानमभास्वरं शुक्लमेव रूपमप्सु न हि पार्थिवे परः स्फाटिकादौ वर्त्तमानं शुक्लमपि रूपमग्निसंयोगान्न परावर्त्तते। शुक्लपरा
वर्त्तमपि वा तेजसि भास्वरं तस्मादनेन विशेषेण रूपमप्सु व्यवस्थाहेतुः। एष च विशेषः पृथिवीरूपस्य पाकजत्वदर्शनेन तेजोरूपस्य
भास्वरत्वख्यापनेन सूचितः। उक्तं पुनः केवलं जलादिरूपस्यापाकजत्वं पार्थिवाच्च हि संसृष्टभागास्तु त्ररूपेण पच्यन्ते। एतेन रसो
पि व्याख्यातः। न हि पार्थिवे क्षीरशर्करादौ वर्त्तमानमपि माधुर्यं पाकेन न परावर्त्तते इत्यनुसहस्रशः पच्यमाने पि माधुर्यमेव दृष
स्व भावं तु पन्नदपि तथैवा। पयः पुनरं धुसिंधुभेदेन तालादिरपि रसः पयसि [illegible] तेस दशा मू [illegible] कषायस्यैव पार्थिवद्रव्योपाधि
कः। कपमन्यथा घनपीनमुक्तः पतनस्यैव मधुर एव रसः तद्वमपां स्पर्शोपि शीत एव बद्ध विलुसन्न पि तेजः स्पर्शाभिभवान्नो
पलभ्यते। तदयम[illegible]मे पुनरूपलब्धेः। तदे पि विशेषैः रूपरसस्पर्शैर्वैधर्म्यव्यवस्थापकत्वादुक्तं। स्नेहस्तु स्वरूप नएवेल्या
हा। स्नेहोपस्येवेति। अत्र केचिदाहुः। उभं जन्ये होयमः तैलादि वसादस्य उपलभ्यमानः तैलादिव ज्ञालेनुपलब्धेः। नापि वृषि

कादिनाशो ऽयं गुणः । सर्वदापि द्रव्यव्यापकत्वात् । तस्मात्पार्थिवविशेषेषु घृततैलवसादिरूपत्वे समानः सामान्यविशेषो ऽपां गम
माहिषादिषु दधित्ववदिति चेत् । तदसत् । स्निग्धस्निग्धतरस्निग्धतमादिभेदेन सातिशयत्वात् । न च गोमहिष्यादिषु गुणमनास्नि
त्वतारतम्यमस्ति । न हीषन्मधुरातिमधुरादिवदीषत्कोरतिशये न गोदितिभवति । तस्मादतिशयस्य गुणैकनिमित्तत्वात् । सा
मान्यविशेषतयापां सामान्ये ऽसंभवात् । गुणत्वेन च स्नेहः । किं च स्निग्धद्रव्यावयवपरंपरया परमपि स्निग्धत्वादापरमाणुः स्नेहः
स्यात् । न च परमाणुषु पृथिवीत्वादेरव्यापकजातिरस्ति व्यवस्थापकाभावात् । क्षीरत्वादिवद्भविष्यतीति चेन्न । तस्मादपि परमाणु
षु भावात् । पाकजरूपरसस्पर्शाभिव्यंग्यं हि क्षीरत्वादि तथा च पाकान्तरेणान्तर्निवृत्तौ क्षीरत्वादेर्निवृत्तिप्रसंगात् । न च सत्त्वा
न्तौ सामान्यनिवृत्तिर्दृश्यते नेनाविवक्षितसत्ताकाः संभवमात्रेणानेन तस्याभिव्यंजकाः । सर्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वा
पत्तौ तदारब्धसर्वकार्यस्य पृथिवीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः । घटुकादौ क्षीरत्वादिवद्भविष्यतीति चेत् । न । तदारंभकेषु
परमाणुषु तद्व्यवस्थाहेतोः क्षीरत्ववद्गुणविशेषस्याभावात् । स एवायमत्र स्नेहः । न ह्येवं रूपादयो व्यवस्थाहेतवः
२६ सर्वविशेषास्तेषां घृतत्वादिव्यवस्थापकत्वात् । न च क[illegible]रस्य सामान्यमस्ति तैलघृतवसानां बीजक्षीरमांसप्रभवत्वेनि
त्वात् । अत एव नाधिके ऽन्नस्नेहस्यापि तैलत्वं सर्षपादिसारूप्यानुपघ्नत्वमिति व्यपदेशः । तस्मात्परमाणुषु वर्तमानः का

रणागुणक्रमे यां स्यावय विपर्ययेन मा यातो गुणो विशेषः। स्नेहस्तु निपुणः। न च घृतादिष्वेव स्नेहोपलब्धिः। सातिशयस्नेहस्य
त्रोपलभ्यते। गुरुत्वमिव बहुसुवर्णादि वस्तुतस्तु सकलेऽजलस्साधारणी स्निग्धता। न्नुन्यपाऽजलावसेकेन सक्तुसिक
तादीनां संग्रहो न स्यात्। स हि स्नेह इव त्वकारितः संयोगात् विशेषो धारणाकर्षणहेतुः। न चासौ केवलेऽद्रवत्वहेतुकः
कावकं वना दि[..]भिर विद्रवीभूतैरपि वालुकादिसंग्रहात्। नापि स्नेहमात्रकारितः स्त्यानैर्घृतादिभिरसंग्रहात्। तस्मात्स्नेह
द्रवत्वहेतुकः संग्रहो द्रवं स्नेह इव त्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकं व्यवस्थापयति। ननु तथापि नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः स्नेहोऽपि
ऽप्यमयं भविष्यति। पार्थिवेषु घृतादिषु उपलभ्यत इति चेत्, न। तदन्वयव्यतिरेकाननुविधानात्। नहि यथा जलतु घृतादिषु द्रवे
षु पावकसंयोगाद् द्रवत्वमुत्पद्यते तद्विरोधिसलिलावसेकान्निवर्तते तथा स्नेहः। तस्मा[..]त्पाकजात पाविषगंधरूपरसा
दिमद्भिः परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेण घृतादिद्रव्यमारभ्यते। तत्रोपष्टम्भकतया निमित्ततामापन्नाः पानीयावयवाः। तेषां स
म्पृक्तसमवायेन स्नेहस्तत्रोपलभ्यत इति सि[..]ता सांसिद्धिकं द्रवत्वमिति। अतं यस्यैव स्नेहानुकर्षणार्थमिदकारः। ते जलीयादिषु
पार्थिवत्वसिद्धौ संयुक्तसमवायात्तदुपलब्धिः। श्रौत्यस्नेहवत्त्वेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति चेत्, द्वैलस्य सौमानतैंधनत्वात् घृ
तवज्वालादीप्तस्यचिंडिभावेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् घृतवद्देवत्यादि स्वयम्प्रहं। तास्तु पूर्ववदेवाद्वि विधीं। नित्यानित्यभेदेन। तु शाके ऽपर्षिः।

पृथिवी तावद्द्विविधा । आपोऽपि द्विविधाः । पूर्ववदिति कार्यतया परमाणुतया च यथा पृथिवी नित्यानित्यात्वेन तथा आपः इत्यर्थः । ता
इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन नानासंख्याधीत्रिविधा आपः शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकं तदेव निगदं व्याख्यातं पृथिव्यामिव तत्रापि तात्पर्यमूह्
नीयं । आपः खलु विकरीतानां भक्ताः इत्याहुः कल्पनात् । पृथिव . वीन्द्रियस्य स्पर्शाद्युक्ताः मनसो योग्यताश्रयाः शरीरेन्द्रियविषयतया वे
न व्याप्ता यद्येते षट्कं सत्त्वार्थतनतेतदन्यदपि यन्नैकं तदन्यदपि न इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तं ज्ञातव्यं । तोयस्यापः शरीरं
र मार्गेण इन्द्रियविष[ये]... यावपिनाय नेरन्ता नवैवं तस्माद्विकरीरमप्यार्थं तत्वनिश्चितो । कीदृक् शरीरमित्यपेक्षा
नम यामाह । शरीरं योनिजमेवेति । शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् । पार्थिवेन च पापसीकानारंभात् । तदयोनिजमेवा
६ न चानुपपत्तिः बाधितं तदित्यत आह वरुणलोक इति । व्यवहितविप्रकृष्टत्वात् नोपलभ्यतेन चाभावः । आगमादुपल
ब्धेरिति भावः । ननु स्वभावद्रवत्वात् पातरारब्धं कथमुपभोगायतनं तदित्यत आह । पार्थिवेति । यथा कठिनत्वात् पृथिव्याः
तदारब्धमाप्यद्रवमयमेवोपष्टंभादुपभोगसमर्थं तथा आप्यत्वात् स्वभावद्रवं च वदपि पार्थिवाद्यवयवोपष्टंभात् तदुप
पभोगसमर्थं । विजातीयानामारंभकत्वं निषिद्धं न तु परस्य . यानुग्रहोपीत्यर्थः । इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । यद्रसोपल . ब्धि
साधनमिन्द्रियं तदाप्यं । अत्रापि रसोपलब्ध्या स्वरूपसिद्धिः । आप्यत्वं च रूपाद्यव्यंजकत्वे सति रसाभिव्यंजकत्वात्

ता २५

सकृद्रसनाभिव्यंजकं तत्कर्दमोदकवत् । घ्राणमिदेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यमनिवार्यत्वमाह । सर्वेषां कालिकामिति । अन्यथावयवानभिव्यक्ते
रिति वा घमिमवेजाउजिघ्रत्वादिति भावः । किं नामधेयं तदित्यत आह रसनमिति । तत्तीयं विधमाह विषयस्त्विति ।
अप्यत्वेपि हि मकरकर्पोः क्रियाभावोपपत्तिं द्रवत्वे वक्ष्यतीति । तेजोलक्षणमाह । तेजस्त्वाभिसंबन्धादिति । अस्य स्थानं पूर्ववत् ।
तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणानाह । रूपस्पर्शेति । अ... वत्रमाणं सूत्रयति । पूर्ववदेव देषां सिद्धिरिति । तेषु के रूपस्पर्शवदिति सूत्र
कारवचनात् । रूपस्पर्शौ वायुषवचनात् । स्पन्दसंख्यादयः अद्भिः सामान्यवचनात् द्रवत्वं । उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । पृथि
वीवदेते संसिद्धाः प्रसिद्धाः इत्यर्थः । तेजस्त्वव्यवस्थापकान् गुणविशेषानाह । शुक्लं भास्वरं च रूपमिति । व्यत्वर्थः । पृथिव्या
दिरूपा...व्यवच्छिनत्ति । भास्वरत्वं सामान्यविशेषः । स्वरूपं तत्पार प्रकाशकत्वेन अन्यथा तेतद्रूपं तेजस्यप्येव तेन भास्वररूपं
तेज इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति स्वरूपकथनं । पद्मरागेन्धनरूपसंनिधिवृत्तस्य लोहिताद्युपलंभः । तद्विरहे चन्द्रतारका
दिमहसि शुक्लस्यैवोपलंभात् इति प्रतिपादनार्थी न च तत्राप्यस्ति विंधनतपार्तीयरूपसंक्रान्त्याधारव्यवस्थानीनिवाच्यं ।
रूपं रूपे रूपविजातीयानभिभावात् । नहि रजताद्यस्य विताभीलोदयः ... इति ... स्पर्श उष्ण एव ... वकारश्चंद्रवामी
करवह्निरादिष्वनुपलंभहेतुकं विप्रतिपत्तिमपनेतुं । तेषां तेजस्त्वेनोच्छलानुमानात् तदनुद्भूतत्वेनानुपलंभोनलतावा

१०

स्य

तदपि द्विविधं नित्यमिति पूर्ववत् । सूर्यं कार्यभेदमाह । शरीरादित्रयमिति । शरीरमादित्यस्य नत्र यथा । न नु न पार्थिववत् । तैजसं शरीरमनुपल

म्भनादृश्यत आह शरीरमिति । तोयवत्तेजसोऽपि शरीरारंभकत्वं साधनीयं । ज्वलदनलकल्पेन कृत्स्नेन भोगदृश्यतः आह पार्थिवेति

इन्द्रियमाह इन्द्रियमिति । चक्षुर्व्यञ्जकत्वेन रूपव्यञ्जकं तन्नेत्रं तत्समिन्द्रियं । सर्वप्राणिनामिति । प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवै

४ ज वैलक्षण्यं निराकरोति । तत्सद्भावे रूपोपलब्धिः प्रमाणं । तैजसत्वं रूपस्पर्शाद्यव्यंजकत्वे सति रूपाभिव्यंजकत्वात् । प्रदीप

त्रि वत् । इह केचिदाहुः । अप्राप्यकारि चक्षुः अधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहकत्वात् । यत्पुनः प्राप्यकारि न तदधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहि । यथा

५ रसनादिः । एवं तर्ह्यग्रहणं व्यवहितस्याप्राप्यकारि चक्षुः स्यात् । स्वतोऽधिकपरिमाणानां ग्रहणं स्यात् । न खलु नखवदंजनिकापरमुक्ते

घं क्षिणन्ति । शाखाचन्द्रमसो रूपस्य कालाग्रहणं स्यात् । यदि हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्य मारुतप्राप्नुयात् दवीयसः चिरेणेति । न

तुल्यकालमुपलंभः स्यात् । अनुभवति तु भीलपत्रेव नयनेश्च शाखाशीतमयूखं वेति । कथं वा अभ्रपटलस्फटिकाद्यन्तरितोपल

ब्धेः । यदि हि प्राप्य गृह्णीयात् निघातिना स्फटिकादिद्रव्येण विष्टंभाद्वा प्राप्तसर्पितृणादिकं नाददीत । तस्मादप्राप्यकारित्वेनो

नैतैजसमिति । तदसत् । अधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहकत्वं ग्राहित्वस्य प्रदीपेनैकान्तिकत्वात् । एवं तर्हि ग्रहणस्यापि दृष्टत्वात् गत्वा प्राप्त

द्देवोपपत्तेः । तुल्यकालग्रहणं त्वसिद्धमेव । तदभिमानस्य कालसन्निकर्षेण लोपपत्तेः । अपि चं क्रोडे हि तेजसो लाघवातिशयेन

वेगातिशयावयवत्वाविनावयवक्रियावसंबंधिन्येवमप्रत्यक्षमात्रेत्रिभिवनोदेष्वाकोकद्रव्यमिमानोलौकिकानां केचित्तुसंसर्गिद्रव्यनया
निस्सरेदेवनायनं तेजो बाह्याः लोके नैकत्रांगनं युगपदेवतावदर्थसंस्पृष्टं इंद्रियमुत्पादयति इति गारवाच्चं उष्मस्पर्शस्पर्शकान
गृहणामुपपद्यते इति समाधानमाहुः तदसत् प्रत्यक्षभागव्यवहितार्थोपलंभप्रसंगात् इंद्रियप्राप्तयोग्यार्थावस्थानमप्यु
पयुज्यत इति स्फटिकाद्यंतरितोपलब्धिरपि प्रसादस्वभावनया स्फटिकादीनां तेजोगतेरप्रतिबंधकतया प्रदीपप्रभाव
देवोपपन्नेति येषां त्वप्राप्यप्रकाशिचक्षुस्तेषामप्राप्तत्वाविशेषाद्व्यवहितवत् आदिव्यवहितमपि किं न गृह्णो
ति नहि व्यवधायकं प्राप्तिविघाता॰न्यत्र सन्निपेवकायीविरोधि। तथात्वेतास्मिन्नसति न कश्चित्कार्यं न भवेत्। योग्यं योग्य
न गृह्यते। तच्च योग्यत्वान्न गृह्यते न तु व्यवहितत्वादित्यपि वाच्यं। स्थैर्ये स्वरूपयोग्यतायास्तदानीमप्यपरावृत्तेः। इंद्रि
यकत्वेपि प्रत्यासीदतां सहकारितामतिशयत्वात्। न ह्यप्रत्यासीदंतः सहकारि॰प्रत्ययाः समासमहस्रेणापि भावानति
शयपंति। प्रत्यासत्तिः स्वबौद्धन येनिरंतरोत्पादेऽस्माकं चक्षुर्व्यपोसंयोगः इति स्यात्। न वक्तृत्वसारस्यापेक्षानिरंतरोत्पा
दः। नापि संयोगः तत्तदाश्रयस्यातींद्रियस्यापि क्रमेण निरंतरोत्पादो वा संयोगो वेत्यवधिष्यते। तदेतदग्रे निरू
पयिष्यत इति सेषादिकं कथमेतदेवं तथा न लब्धदूषणादी स्यत-प्रत्याह। प्रत्येति। प्रत्ये॰ सुपयत्नहृणां। समानजातीये

न १

नापि बलवत्ता दुर्बलत्वमपि स्वरूपतो। कथमन्यथा सौरेण तेजसा संतापं न मि नन्तं स्वरूपगृह्णतो समर्थं भवति। वह्नेरिति। जो कुप्रसि
द्धमित्यर्थः। विषयमाह विषय इति। विषय इति संज्ञा यस्य तच्चतुर्विधं। भौमं भूमौ भवं। दिव्यं दिवि भवं। उदर्यं उदरे
भवं। आकरजं खनिराकरः तस्माज्जातं। काष्ठेन्धनप्रभवं वह्निकार्यं पार्थिवानुपष्टम्भयति। तदेवेन्धनं दीपनं यस्य तत्तथोक्तं
भौममूर्द्ध्वज्वलनमेव स्वभावो यस्य तत्तथा जातिनिबद्धो धर्मः स्वभाव इत्युच्यते। परार्थतामाह पचनेति। पाके विक्लेद
नरूपादिपरावृत्तिर्वा स्वेदः वा तमोऽपि [illegible] गमः। आदिग्रहणात् शीतदुःखापगमो दाहदुःखोत्पादश्च। दिव्यमविं
धनं। अपमेवेन्धनं दीपनं यस्य तत्तथोक्तं। किं तदित्यत आह। सौरं सूर्यस्येदं सौरं विद्युदादि। आदिग्रहणात् उल्कानलः इत्थं तदुदर्यं। उ६
भुक्तस्याहारस्येति। आहारयत इत्याहारो ओदनादि। तत्परिणामादि पदिरात्म निमित्तमुदर्यं। भुक्तमेव आहारो यस्य पार्थिवाप्यरू
पमिन्धनं कार्यं रसः। आदिग्रहणात् मलधातुसन्धिकारस्त्रः परिणामास्तेषां निमित्तं। आकरजं सुवर्णादि। आदिग्रहणात् रज
तताम्रकांस्यादयः पृष्टकं। कथं पुनरेतत्तैजसं। यद्यपि गुरुत्वाद्रूपः संयुक्तसमवायेनाप्युपलब्धं तेन तथापि नैमित्तिकद्रवत्वादेव पार्थि
वत्वमस्य प्रतिबन्धादिवत्। नवधृतादिद्रवत्ववदेवात्यन्ताग्निसंयोगादेतत् [illegible] द्रवत्वं क्षीयते। तथा [illegible] दर्शनात्। विशेषवि
रोधस्य [illegible] विदूषणत्वात्। तथा च वक्ष्यामः। नवद्वीपमाला [illegible] द्रवत्वेन सम्यक्तिपत्तत्वं। प्रसाधनत्वात्। किं च येऽपि तैजसनि

ष्ठति सुवर्णं तेनाप्यत्र पार्थिवो भाग उपष्टंभकत्वेनेष्टव्यः। न चासौ तद्द्रुतद्रवत्वदर्शनाभावादवश्यं चास्येन पात्यात्यासीयमानाद्द्रवत्वं तत्रा
प्यस्तीति विपक्षैकदेशवृत्तित्वाद्विरुद्धो हेतुः। तस्मात्प्रतिबन्धनीयमनेन सूरिभिः। उच्यते। स्वमुद्गवन्नयनानावद्देतन्त्रिनयां न पू
नमिति स्थितं। न त्रसांसिद्धिकद्रवत्वलक्षणस्य योग्यताभावात्सेहा विना भूतद्रव्यांतरसंग्रहानुपपत्तेश्च न तदुक्तं। न च निमित्तिकद्र
वत्ववत्वात्पार्थिवं विपक्षे च बाधकाभावात्। न हि निमित्तात्द्रव्यांतरे द्रवत्वे तद्धिं किं विद्धिरूपं भाति। न चौद्धृतजलेन
तिर्यक्पवनवज्रातिनियतमेकदेशवृत्तित्वात्। न च तद्विशेषनिपतंस्यपर्विरादीनां भिन्नजातीयत्वात्। तस्मात्त
द्भोगहेतुनिपतद्दृष्टसहकार्यग्निसंयोगनि[illegible]बंधनं द्रवत्वमुत्पद्यमानेकमिव न पार्थिवत्वादिभावहेतुः। किंतु पा
र्थिवं रूपमग्निसंयोगादसति विरोधके तेन परावर्तते सति तु नेनियमः दृश्यमानेषु घटादिषु दर्शनेन जलसंबंधाद्वैत
तेष्वेव वादर्शनेन कार्यकार्यकारणभावव्यवस्थितेः। तु इदं सुवर्णादिकं तैरंतरं ध्मायमानमपि न पूर्वरूपं जह
ति न च रूपांतरमापद्यते तेन जलवदपार्थिवमवधार्यते। तेनैव च द्रव्यांतरे तापप्रतिबद्धत्वादुपष्टंभकोऽपि पार्थिवो भागः
सहस्राररूपत्वानुवर्तते पक्वपुष्पाकादिना रक्तसारता दृश्यते तन्निमित्ती भूतानि भावकतद्द्रव्योपगमादिति युक्तमुत्प
श्यामः। तदयं प्रयोगः। सुवर्णादिना[illegible]सारतादृश्यते पार्थिवं स्फुटत्वनाग्निसंयोगे पच्यमानानवच्छिन्नरूपत्वाज्जलवत्। तेज

नुपालंभवद ५

संवैतत् पार्थिवाप्याभास्वरान्यत्वे सति रूपवत्त्वात्॥ स्पर्शालोकवत्॥ एतेन पारदादिकाः स्याताः॥ आप्याद्यन्यत्वस्य द्रव्यांतरसंग्रहाभावादेव सिद्धेः।
सांसिद्धिकद्रवत्वस्याग्निसंयोगादेव नाशप्रसंगेन त्वेन बाधितत्वात्॥ अबिंधनतेजोवद्वैधर्म्योपपत्तेः। तेजस्त्वे वागमसंवादादि
ति। न च भावे स्वरूपत्वान्नैतन्नेजा इति त्वपि स्यात्॥ न स्यात्॥ असिद्धेः॥ नहि मध्याह्नप्रदीपो बहिर्भास्वरो नोपलभ्यते इत्यभास्वरः(उ)
पष्टं मकद्रव्यरूपाणि तद्वेनैवानुपलंभोपपत्तेः॥ अपनयनरश्मिवदनुद्भवेनैवानुपलंभः किं न स्यात्॥ न स्यात्। तदनुद्भवर्णादिद्रव्यस्या
प्यनुपलंभप्रसंगात्॥ न ह्यनुद्भूतरूपं द्रव्यं उपलभ्यते॥ अन्यथाऽग्नौ ष्माणोऽपि निदर्शनप्रसंगात्॥ अपि च वेगवद्दिनो प्रकाशानुपलंभस्तु पि ५
त्यइति चेत्॥ न हि रूपस्याप्यभिभवे द्रव्यं नोपलभ्यते महारजनरूपाभिभूते धवलेऽपि पटानुपलंभप्रसंगात्॥ तस्माद्रूपाभिभवत्वादूष्मैव त
स्पर्शनदृश्यते। स तु माषवर्णाभिनिविष्टमषीगुटिकावन्महाप्रकाशमहाभूतान्तर्भूतत्वात्। तस्मात्तु नि सर्वमवदातं। कथं तर्हि सुवर्णादेरसाधुपलब्धिरि
ष्यत इत्याह नत्रेति। प्रतिनियतेंद्रियग्राह्यगुणाश्रयतया पृथिव्यादीनां सुप्रसिद्धत्वात्। पदि क्रमकृमेण व्याख्यानात्। तेजोनंतरं
वायुलक्षणमाह। वायुत्वाभिसंबंधवान्वायुरिति॥ लक्षणार्थः पूर्ववत्॥ तस्य द्रव्यत्वसिध्यर्थं गुणानाह स्पर्शीति। एवं गुणवत्तया द्रव्यत्वे सिद्धे
वायुत्वस्य व्यवस्थाहेतुं विशेषमाह स्पर्शीस्येति। अस्य वायोः अनुष्णस्पर्शीति अनेन तेजसो व्यावृत्तिरशीतइत्यनेनापां इति पृथि
व्याः। तत्रानुष्णाशीतत्वमस्य प्रत्यक्षसिद्धं अपाकजत्वं अपार्थिवत्वात्॥ तोयस्पर्शवत्॥ पाकजत्वं हि विशेषांतरव्याप्तमुपलभ्यते। अस्य

स्पर्श २ गंध क २

धासर्वेगुणानां पाकजत्वप्रसंगः संगानां नदितोव्याप्यवर्त्तमानं स्वव्याप्यमुपादायदापतरविरहितोपार्थिवे विशेष्यस्पतीतिप्रतिबंधासिद्धिः
सोऽस्तित्वापाविस्पत्रप्रमाणं स्पर्शवयति गुणविनिवेशोति। तथा च स्पर्शवायुस्पर्शवानिति। स्पर्शव्यादिषु स्पर्शकारसंमतिमाह ऽरूपिष्विति।
रूपरहितेषु वर्त्तमानानामेषामवान्तुषत्वं वदता स्पर्शवत्वकारेणारूपरहितेनवायोर्मद्भावः। प्रमाणं तु संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभा
गवत्त्वायां वायोर्द्रव्यारंभकत्वं। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगैर्विना द्रव्यारंभानुपपत्तेः। विभागेन विना संयोगविनाशानुपपत्ते
वारंभस्य विनाशानुपपत्तेः। परत्वापरत्वाभ्यां विना संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वासंभवेन स्पर्शत्वानुपपन्नेदिति। संस्कारे स्पर्शवत्वका
रसंमतिमाह। तलेति। तलाकर्मकवायुसंयोगादितिवचनादित्यर्थः। तथा च प्रयोगः। एवं द्रव्यवद्रव्याभिघातमंतरेणातृणकर्मस्पर्शी
वद्वेगवद्रव्याभिघातजं विशिष्टकर्मत्वात् नदीपूराहतकाशादिवत्तनकर्मवदिति। तैदेन तु कंपजिंगद्यत्रस्फुटी भविष्यति।
एतेनारूपस्पर्शवान्वायुरिति लक्षणमूहनीयं। तथा च [illegible]। सत्यनुष्णाशीतापाकजस्पर्शवान्वायुरिति सिध्यति। सोऽयं
वधनित्यश्चेति वायुवद्वाऽनवस्थास्पातावस्पविनाशोऽनाश्रयं वकार्यमापद्येत। अथ नित्य एव निःश्वासादिकत्वात् परमाणुस्प
र्शस्यातींद्रियत्वात्। स्थूलानां शक्तृष्वतिकंपानां परमसूक्ष्मद्रव्याभिघातहेतुत्वादित्यनुमानाद्यसत्त्वायमिति। द्विविधोनित्य
नित्यश्चा। यथासंख्यं परमाणुकार्यभेदादिवव्यानान्वयोरणुकार्यकेभेदौ कार्यलक्षणान्तश्चैविध्यः। वनस्पोविधा सूक्ष्माहशरीरमिति।

ता२ तु१

तेषु मध्ये शरीरमयोनिजमेव ननु पार्थिववद्योनिजमपि वायवीयं शरीरं भवत्वेवं न तेजोवच्छरीरं भवत्वेति चेन्न आदित्यपेद्गाया-
माह मरुतां लोक इति। ननु तस्य तादृग्घटाभावे वाग्व्यापाराभावात् आकरवरणघटाभावे चाहारविहाराभावात् संस्थानविशेषा-
भावे चेन्द्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः कथं भोगायतनमित्यपेक्षायामाह। पार्थिवेति। उपलक्षणं चैतत्। भूतान्तरस्यापि संभवात्।
इन्द्रियमिति॥ रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकं यदिन्द्रियं तद्वायवीयं। सर्वप्राणिनामिति पूर्ववत्। त्वगिति स्पर्शोपलम्भाकरणमात्रे
सिद्धे स्वयं पक्षतया उद्भवत्वे सिद्धे रूपादिषु स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् वायवीयत्वं। अङ्गसंगिसलिलशैत्याभिव्यंजकव्य-
जनवातवदित्यूहनीयं। कस्यचिदेव वायोरिन्द्रियत्वं न सर्वस्येति नियमहेतुमाह। रपिक्यादीति। अन्तश्च वक्तुष्ठाघमिहत्व-
यं त्वचि न स्पर्शोपलम्भ इत्यनुसंधिः। तस्याधिष्ठानमाह। सर्वशरीरव्यापीति। सर्वशरीरव्यापकस्पर्शोपलम्भादित्यवधातव्यं।
तद्व्यवसानं च शरीरं। नखकेशादिशानानां संकोचितत्वमात्रत्वग्यात्त्वगिन्द्रियानाश्रयत्वादित्यभिप्रायः। लोकप्रसिद्धां तत्संज्ञा-
माह त्वगिति। ननु वह्निहृदयवद्देहावरणमात्रं त्वगित्युच्यते। तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति। न चेन्द्रियं न च वायवीयमित्यत आह इन्द्रि-
यमिति। न त्वगेव मुख्यतो वायवीयमिन्द्रियं त्वगित्युच्यते। किं तु लक्षणया। तत्रस्थमिन्द्रियं त्वगिति व्यवह्रियते। लोके इत्यर्थः।
विषय[illegible]स्त्विति। तु शब्देन उपलभ्यमानात् पृथिव्यादित्रयात् व्यावर्तयति। उपलभ्यमानस्पर्शस्याधिष्ठानत्वेनेतो ननु

प्र २

पलभ्यत इत्यर्थः॥ नन्वनुपपन्नमेतत्। स्पर्शनप्रत्यक्षत्वाद्वायोः। त्वगिंद्रियव्यापारानंतरं वायुर्वातीतिप्रतीतेः। नच स्पर्शमात्रमेव
तत्र प्रतीयते वायुस्त्वनुमीयत इति युक्तं। शीतो वायुरुष्णो वायुरिति तदाश्रयस्पर्शाभिन्नवेपि वायुप्रत्ययाद्वानवभासितो ह्युष्णो
पनायकत्वेनानुमितस्य पवनस्य तथा प्रतीतिरिति युक्तं बाधकाभावात्। उच्यते। रूपवत्वाद्वाह्यत्वं बाधकं। द्रव्यस्य
हि स्पार्शनत्वं हि बाह्यत्वेन व्याप्तं घटादिनो व्यावर्तमानं बाह्यत्वं स्पार्शनत्वमपि व्यावर्तयतीति हेतुना विपक्षे बाधमा
वात्। नहि बाह्यरूपाभावे त्वक्स्पर्शस्य वा किंचिदुपकरणं येन निपोपेक्षा स्यात्। तथात्वेवाऽव्याप्यं येन घटादयोपि त्ववा
नोपलभ्येरन्। रूपाभावेन द्रव्यवत्। स्पर्शोपि नोपलभ्येत। ठघदंज जंशीतलमिति त्वचा तत्र मित्यत्रोष्णशीतस्पर्शाधिष्ठा
नयोस्तेजःप्रभृतेश्चक्षुषानुपलंभेपि स्पर्शस्योपलब्धेः। द्रव्यस्यानुवर्तितषानुपलभ्यमानस्य स्पर्शनेन ग्रहणदर्शनानुपलं
भात्। नैवमिति चेत्। न। आकाशेपि सर्वत्र तर्हि त्व वा स्पर्शमात्रोपलब्धिरस्तु द्रव्योपलब्धिस्तु प्रमाणाविंतापां तूपल
भ्यमानः। स्पर्शः आश्रयसहितश्चोपलभ्यते। अनुभवस्य द्रुतपद्रवत्वात्। उत तत्त्वोपलब्धेः तत्सोऽवश्वोपलंभद्व्यतो गु
णयोरपतामभिन्नस्यत्वक्चक्षुर्भ्यां द्रव्यावगाहनादिति यद्वा वायावपि समानमेतत्। तथापि प्रयोगः। विवादाध्यासितो
वायुः प्रत्यक्षः। उभयोपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वात् घटवदिति। अत्रोच्यते। द्रव्यग्रहणे योग्यता तदयोग्यताका
५॥ ।बहिष्वैव च विह्नानुमानेवायुवद्वन्हिस्वनि। प्रत्यभिज्ञानमपि तद्देवोपपद्यते अयस्कांतोपयात तथास्तु ४५

निरवयवसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगकर्माणि ॥ एवं घ्राणीयांद्रीद्रियग्राह्यतानिर्वाहितयदित्वमात्रा वायुरूप
लभ्येतसंख्यादयोप्युपलभ्येरन् ॥ नवेवं द्रव्यमपि नोपलभ्येत तत्रोपलंभयोग्यत्वाभावात् नवत्वाकावायोरेकत्वादिसंख्यावाहस्त
वितस्त्यादिपरिमाणं वा पृथक्त्वादि यः सजातीयतो वा पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे वा कर्म वोपलभ्यते नेनानु ननु तुल्यो
पलंभयोग्यत्वेवासिद्धाद्दूरात्संख्याद्यनुपलंभेपि शालतालतमालादीनामुपलंभादिति चेत् । न । दूरादिदोषेणासंख्यादयो
वनोपलभ्यंते तथापि योग्यतायाः । अनिवृत्तेः दोषनिवृत्तावुपलभ्यात् तस्माद्रूपोपलंभसहकारोपलंभयोग्यानां संख्यादीनां
सर्वथानुपलंभाद्वायुकाले न स्पार्शनः पवन इति । तदेतन्मतप्रत्यक्षस्यापि नाकाले संगच्छते नानुमीयतद्रूपतत्रस्फुटं भविष्यति
अतएवानुपलभ्यमानसंख्यादिकेनोपनीतोऽसौ त्वचानोपलभ्येतइति विनिश्चयः । तथा चोपलभ्यमानस्पर्शोऽधिष्ठानत्वा
मप्यनैकांतिकमिति सिद्धं । कुतस्तर्हि प्रत्येतव्य इत्यत आह स्पर्शोऽनिले । स्पर्शः शब्दो धृतिः कंपश्च लिंगानि यस्य स तथोक्तः । योयं स्प
र्शिद्रव्यसमवेतः स्पर्शः कुविद्यास्थितः सोऽपि स्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शवदिति । न चायं तेजो न तोयो ऽनुष्णाशीतत्वात् । न च पार्थि
वः रूपेण समानाधिकरणत्वात् यस्तु पार्थिवो नासौ वैवं यथा घटादिस्पर्शः । न च रूपेण समानाधिकरणत्वमसिद्धं । यो
ग्यानुपलब्धेः । न चायोग्यं रूपमिह नविद्यतीतिक्तुं अनिवार्यता वक रूपांतरस्यानुपलब्धेरपि भवानुपपत्तेः । पाक

जलत्वेन पार्थिवरूपस्पर्शयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वे स्पर्शस्योद्भवे रूपस्यानुद्भवायोगात् । अन्यथा पृथिव्या रूपाद्युद्भवेपि स्पर्शानुद्भवप्रसं
गात् । किंवानुपलभ्यमानरूपस्य स्पर्शाधिष्ठानभूतस्य पृथिवीत्वे गुरुत्वमपि स्यात् । न च पवनादृते तस्य चर्मपुटकादेरुत्पतना
दृष्टान्तोधिकमवनमनमनुमीयमानस्याध्यक्षसाधूपितेनेदमनैकान्तिकमिति चेन्न । अजं घूमदशायां तत्रापि गरिमविशेषहे
तोरवनमनस्य प्रवृत्तेः । तस्माद्विवादाध्यासितं न पृथिवी रूपरहितत्वात् । आकाशवत् । गुरुत्वरहितत्वात्तेजोवदिति स्थिते स्पर्शा
श्रये तयावयुर्धेद्रव्यं सिध्यतीति । एवमसति रूपिद्रव्याभिघाते योयं पर्णादिषु शब्दसंतानः स्पर्शविशेषवद्द्रव्यसंयोगप्रभवः
अविच्छिद्यमानावयववद्द्रव्यसंबन्धिशब्दसंतानत्वात् दण्डाहतभेरीशब्दवदिति । एवं गुरुत्वेद्रव्यस्यापतनं धृतिः । ततोप्यनुमीयते वायुः ।
तथा च प्रयोगः । नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शविशेषवद्द्रव्यहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौ
काधृतिवत् । कंपस्य लिंगत्वमुक्तं । एषां च तृणादीनां कार्यत्वात् निस्संगः प्रतिबंधः । तिर्यग्गमनं स्वभावो यस्य [illegible] स न तथोक्तः । अ
दृष्टवदात्मसंयोगनिबंधनमस्य तिर्यग्गमनं तेन कः पुरुषार्थ इत्यत आह मेघधारादीनि । आदिग्रहणाद्देहापसानां विमानादीनां भो
मानां च प्रेरणं सुपटत्वादीनां जलानां चोद्यपरिग्रहः । धारणादित्यादिपदेन स्पर्शाभिव्यक्तिदीपनयोः परिग्रहः । तेषु समर्थाः । तस्या
प्रत्यक्षस्यापीति । यद्यपि परमाणुगुणानामतीन्द्रियत्वात् स्पर्शस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धत्वात् । अर्थवैदेपरिवृत्तित्वे सिद्धे अवयविनश्च प्र

नन्वस्यत्वेन द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारंभात्पवनजातीयस्य धर्मिग्राहकप्रमाणादेव नानात्वं सिद्धं॥ शक्यते च स्पर्शवत्तयानुमातुं तथापि विशिष्य बुद्धिमु
त्पादनाय वैधर्म्याभासनिराकरणाय च नानात्वानुमानप्रपंचमाह तस्येति॥ अथ पक्षविनिर्देशं संसृष्टेन नामेत्यत आह संसृष्टेन नियति॥ समानजवयोरत्यन्तवेगा
योर्विरुद्धदिक्क्रिययोर्विरुद्धयोर्दिशोः क्रिययोस्तयोः संनिपातो मेलनं संयोगविशेषः तिर्यग्वातयोर्वाय्वोरिति प्रकृतत्वेन स्पर्शवतोरिति तु विवक्षितं॥ ननु च
तीन्द्रियस्य नानात्वं वेगसन्निपातावप्यतीन्द्रियावित्यत आह सोपीति॥ एतत्संनिपातोपीत्यर्थः॥ ऊर्ध्वगमनेनानुमीयते॥ नन्वतीन्द्रियस्य गमनमप्य
तीन्द्रियं तत्कथं तेन सन्निपातोनुमीयते इत्यत आह अनुमितेनेति॥ पर्णादिकेनैतत्तिर्यग्गेनैतदनुमीयते इत्यत आह तृणादिगमनेनेति॥ अनुमाप
र्ध्वमनुपजनीयं तेनानेन तृणादीनामूर्ध्वगमनेन कार्येणानुमितात्तत्सिद्धेन कारणेनोर्ध्वगमनं पवनस्यानुमेयं॥ नन्वेवं द्व्यणुकरूपस्य त्रसरेणुरूपस्य वा
वायोस्तृणाद्यूर्ध्वगमनमनुपपन्नं तृणस्य महत्त्वादित्यत आह सावयवेति॥ सावयवानामवयवित्वेन तृणादिप्रेरणोपयिकं महत्त्वं अभिप्रेतं॥ एवमीय
तावद्वेगेन संख्यादीनां कर्मपर्यन्तानां वायावतीन्द्रियत्वमुक्तं तिर्यग्गमनस्वभावस्य कथमूर्ध्वगमनमित्यत्रोपपत्तिर्दर्शिता अन्यथा वायुतोप्यधि
कमूर्ध्वगतिशीलं द्रव्यान्तरं नाशंकनीयमिति निरस्तं वितानितानाभिः सर्वेषां स्वभावानामप्यवकं यथा द्रव्यान्तरसंमूर्छनादूर्ध्वगमनं तथैव पवनस्याप्यू
र्ध्वगमनोपपत्तिरिति॥ अत्रैवं प्रयोगः॥ प्रतिहन्यमानाद्वैद्यायोः प्रतिहन्ता वायुरन्यः इत्यत्र प्रतिहन्तृत्वात् देवदत्तादियज्ञदत्तवत्॥ अत्र हेतुप्रतिघा
तानुपपत्तिः संयोगस्याद्विष्ठत्वात्॥ प्रतिहन्यते वायं वायुस्तिर्यग्गमनस्वभावस्य प्रयत्नाद्यसंभवे सति ऊर्ध्वगमनवत्त्वात्॥ परस्पराहतनदीनीरप्रू

रवत्वात् अन्यथा निमित्तान्तरासंभवे कारणं विना कार्योत्पत्तिप्रसंगः। ऊर्ध्वगमनस्वभाववत्त्वात् ऊर्ध्वगतिमानयं वह्न्यादीनामूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगा
श्रयत्वात् वाय्वादीनामूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयद्रव्यसंबन्धवत्त्वात् पूर्ववदेव तर्कः। वह्न्यादेरूर्ध्वगमनं स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यं। ऊर्ध्व
ऊर्ध्वगमनशीलस्याश्रयत्वाद्यभावे सति ऊर्ध्वगमनत्वात् जलस्याधःपतनवदिति वह्न्याद्यूर्ध्वगमनवदिति। चतुर्थीं विधामाह प्राणोऽन्तःशरीररसमलधातूनां
नेता वायुः प्राणादिरूपस्त्वगयनदृष्ट्यर्थः। तस्मिन् पंचस्थानभेदाद्वविषयादिभेदभिन्न इत्यत आह रसेति। अशितपीतस्याहारस्य सारो विकारो रसः म
लाः मूत्रपुरीषस्वेददूषिकादयः धातवो रुधिरादयः शुक्रान्ताः उपलक्षणं चैतत् दोषधातुपित्तकफादयः अग्निः तेषां प्रेरणमूर्ध्वतस्थानोन्नयनं। अ
दिग्भ्यो हरणात् आहरणं विपाकाश्च तेषां हेतुः। एतेन विषयादसाधारणक्रियाभेदात् भेदोद्भावितः मलत्वयोः समानदेशत्वविधिनयाभावधीराः पंचव
पवइत्यागमसिद्धिमन्यथा समर्थयते एकः सन् क्रियाभेदादिति। एक एव प्राणः तेषां प्राणादीनां कार्यभेदात् संज्ञाभेदेन तु संज्ञाभेदात्संज्ञि
भिद्यइत्यर्थः। मुखनासिकाभ्यां निःक्रमणप्रवेशनात् प्राणः। तेषामेव मलादीनामधोनयनादपानः। आहारपाकार्थं समं नयनात् स
मानः। ऊर्ध्वनयनादुदानः। नाडीमुखेषु विततनाद्व्यानः। ६। तेमी पृथिव्यादयः शरीरेंद्रियविषयानारभमाणाः किमविच्छेदेन आहोस्विद्विच्छे
देनास्तीति यदाविच्छेदेनारभन्ते तदापि किमेतत्स्वकिंवा अदृष्टमप्यपेक्ष्य तेन तदापि किमधिष्ठिताः किंवा केनाप्यनधिष्ठिता इति। कस्मात्र विशेषः
अविच्छेदेनावतिष्ठन्ते तावत्प्रमाणं यस्य प्राणस्यपमितिव्याकुलेता लोकसंतत्याविच्छेदे वेदसंप्रदायस्याप्यविच्छेदात् विच्छेदे बाधकमवहारस्तुत्यनुपपत्तेः सर्वथाव
त्यं।

हायविरहप्रसंगः स्यादभावात् एतदेवेति। पक्षे वैचित्र्यानुपपत्तिर्वैषां साधारणत्वात्। अदृष्टापेक्षायां सर्वैव तन्निरोधे कार्यानुपपत्तिप्रसंगः। अदृष्टानां प्रथमं वृत्तेः आभेका
रत्वाभावात्। अनधिष्ठितानामेव प्रवृत्तावचैतन्यानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा। एवं तत्प्रवृत्तेः पराधिष्ठानकार्यत्वनियमात्। अधिष्ठातृत्वं च नास्मदादीनां तु
पादानाद्यनभिज्ञत्वात्। येन तस्य प्रयोजनाभावात् इति समाकुलितानन्दं तेन निवासिनः समाश्वासयन्नाह चतुराननमिति। सृष्टिसंहारयोः सर्गप्रलययो
र्विधिः प्रकारः द्व्यणुकादि[illegible] प्रक्रमेण सृष्टिः क्रियाविभागादि[illegible] न्यायेन परमाण्वंतः प्रलय इति कथ्यते। सृष्टिसंहारयोरनीदं प्रथमं प्रतिपादयितुं सृ
ष्टिक्रममुपक्रम्य संहारप्रक्रमं प्रतिपादयति ब्राह्मस्येत्यादिना। अनेनेति। तत्राद्यवयवः प्रोक्तो निमेषस्तद्द्वयं। अष्टादश निमेषास्तु काष्ठाः त्रिंशत्तु ताः कलाः। त्रिंश
त्कलो मुहूर्तः स्यात्त्रिंशद्भिरहनी तु ते। अहोरात्राः पञ्चदश पक्षो मासस्तु तावुभौ। ऋतुर्मासद्वयं प्रोक्तमयनं तु ऋतुत्रयं। अयनद्वितयं वर्षो मानुषोयमुदा
हृतः। एतेषु दैवस्त्वहोरात्रस्तैः पक्षादिस्तत्पूर्ववत्। दैववर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगं। चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते। रात्रिश्चैतावती तस्य तान्यपि प
क्षादिकल्पना। तथा च वर्षशतान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्गकाले मोक्षकाले ये ह्यसंकल्पिततत्कर्मकर्तारः साकारोपासनापरिवासितत्रैसा यतय चेतन
स्तेऽहिरण्यगर्भपदवीमनुप्राप्यापवृज्यन्ते। इत्यागमात्। यदा ईश्वर एव कार्यवशात् गृहीतदेहो ब्रह्माघवस्थामापद्यत इति पक्षः तदा ब्रह्मणोऽपवर्गकाले देहाप
वर्जनकाले इति बोध्यं। तस्यात्यन्तदुःखाभाववतो नित्यमुक्तत्वादिति। संसारे जन्ममरणप्रबंधात् कायैरविच्छिन्नानां नानाविधैर्दुःखैर्निःसहीकृतानां निशीथवनि
शीप्रलये यो विश्रामार्थं किंचित्कालं दुःखोपशमार्थं सकलभुवनपतेः कालाग्निरुद्रादिपरमेश्वरपर्यन्तानां भुवनानां पत्युः स्वामिनो यच्छेष्टं विनियोक्तु इति

पावनं॥ अत एव महेश्वरात्मा अन्ये हि ईश्वराः जगदेकदेशापतय इव कारणमादयः स पुनः कृत्स्नस्यैव जगतः अतो महानीश्वरस्तस्य संजिहीर्षा समकालं संहरणोद्यो-
समनंतरकालं यद्यपि भगवदिच्छा नित्या तथा सिसृक्षैव मायाकार्यैकैव नयापुपाधिभेदात् संजिहीर्षा चिकीर्षेत्यादिरुच्यते। उत्पन्नाविव तस्या उपाध्युत्पत्तिरेव
स च कालविशेषो वर्षशतान्तादिशाकृवाययः। शरीरेंद्रियमहाभूतोपनिबंधकानामुत्पत्तिस्थितिहेतूनां परमाणुभ्यो ऽधिकपरिमाणानां तयोपचारात्
द्व्यणुकानपि महाभूतान्तमुक्तं। सर्वात्मगतादृष्टानां सर्वेषामात्मसु समवेतानां अदृष्टानां स्वर्गहेतूनामभिनिवेशः। वृत्तिनिरोधे सति प्रलयहेतुनादृष्टेन
प्रतिबंधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्य इति महेश्वरेच्छया सहितात्मपरमाणुसंयोगास्तेभ्यो जाता नियतानि कर्माणि तेभ्यः शरीरेंद्रि-
यकारणाणुविभागाः। तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषां शरीरेंद्रियाणां आपरमाण्वन्तो विनाशः। यद्यपि परमाण्वन्तो नेति वक्तुमुचितं तथाप्यन्तशब्दस्या-
वयववचनत्वे भ्रमनिरासे नेपरमाणुनामवधित्वमाविष्कर्तुं आपरमाण्वन्तं वक्तुमुक्तं। तेनैतदुक्तं भवति तावदयं विनाशो यावत्परमाणवो ऽसावनि-
तिनतुपयादस्थांनः पदइनितयातेनैव क्रमेण महेश्वरेच्छादिना पृथिव्युदकत्वचनपवनानामपि महाभूतानां नाशे तेनैव क्रमेणाकाशादीनां विनाशादिनेवन्तस्मिन्
उत्तरस्मिन्सति पूर्वस्य विनाशः तत्राद्यो सति पार्थिवस्य महाभूतस्य [illegible] ना [illegible] देशनिजकादेशिति अपं वक्रमे [illegible] विशेषनिश्चयमाणानामताः ऽनुमंत-
व्यः। परमाण्वन्तो विनाश इति वचनादेव परमाणूनामवस्थाने प्रतिपादिते स्मिन् क्षोदिमननिरासाय पुनस्तदवस्थानमात्रं तं तनइनि। तदेत्यर्थः। प्रविभक्ताः
कार्यद्रव्यरहिताः प्रवयात्मसंयोगरहिता इत्यर्थः। ननु किं ते तदवावतिष्ठंते नेति उच्यते किं न हि धर्माधर्म[illegible]वसं[illegible]स्कारसहभावनाख्यः तैरनुबद्धा सेवद्धा

स्यात्मानः तृपत्तद्गतं वैतत्वा । अन्योऽपि नित्यवर्गः अनित्येष्वपि पाकजानां स्यादयोगुणाः कालो वा केचिदेवोपाधितयावतिष्ठमानानि वमहाभूतसंज्ञो नवप्रत्ययवे
गजानि कर्माणि संतन्यमानानि अवतिष्ठन्ते । अन्यथा कालो वा केचिदनुपपन्नो पुनः सर्गानुपपत्तेः । तदिदमुक्तं तावन्तमेव कालमिति । ब्राह्मेण मानेन
वर्षशतान्ते तमिति यावदित्यर्थः । एवं संहारक्रमं अभिधाय सृष्टिक्रमं प्रतिपादयति । तत्राह । ततस्तदनन्तरं पुनरित्यस्यासमाहतेन सर्गप्रलययोरनादिता
नभिव्यक्ता । अथ किमर्थं पुनः सर्गो वा नत्वसत्वपतिः । अत आह । प्राणिनां भोगस्तत्पदतिसाक्षात्कारः संबंधयोग्यानां संसारिणां ... मिति यावत् । भोगस्य
स्वसमवेतसाक्षात्कारसुखदुःखानुभवस्याकृतये निष्पत्तये ईश्वरस्य सिसृक्षार्थाः सर्जनेच्छा यः अनन्तरं सर्वेष्वात्मसु संस्कारादिषु गताः समवेताः प्राप्यन्ते
वृत्तिलब्धाख्यत्वं बुद्धवृत्तयश्च येन । अदृष्टविशेषास्तदपेक्षात्मसंयोगेभ्यः । आत्मपरमाणुसंयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पन्नौ सत्यां तेषां पवनपर
माणूनां परस्परं संयोगेभ्यः द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान्वायुः समुत्पन्नो नभसि दोधूयमानो ऽवतिष्ठते । कंपमानः । द्वाभ्यां तस्यानुत्पन्ने अप्रति
हतगतित्वात् पवनस्यानियतत्वात् च्युतिर्येनागमनस्य भावत्वमस्यात्तदनन्तरं पवनोत्पत्तेरनन्तरं तस्मिन्नेव पवने स्पर्शवेगवत्तया गुरुत्वकार्यपतनप्रति
बंधकत्वादाधारभूत इत्यर्थः । आप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान्सलिलनिधिरुत्पन्नो पोप्लूयमानस्तिष्ठति पवनवेगात्
तदनन्तरं सलिलनिधेरुत्पत्त्यनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव द्व्यणुकादिक्रमेण महापृथिवी महती पृथिवी समुत्पन्ना प्रा
घटयात्मा संहता निविडावयवा अविरलोत्पत्तिना । तदनन्तरं पृथिव्युत्पत्तेरनन्तरं तैजसेभ्यः परमाणुभ्यो महांस्तेजोराशिः । उत्पन्नमित्येवादति

॥३२॥ 32

शयेन द्रीप्यमानः । एवं समनेन क्रमेणाभिध्यानं संकल्प्यात [illegible] त[illegible]मात्रान्न तु कुलालादिवत्कायव्यापारादित्यर्थः । तैजसानां परमाणूनां पार्थिवपरमाणूनां सा

हित्येन तांडस्य हिरण्मयत्वं विवक्षितं तस्मिन्नंडे चत्वारि वदनानि कमलानीव यस्य तं सर्वेषां लोकानां पितामहं शरीरिणामाद्यं ब्रह्माणं सकलभुवनसहि

स्ति नैः तं सकलैरधस्तनादिभिरुपरितनैर्भूर्भुवादिभिर्लोकैः सहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुंक्ते त्वमेवं कुर्विति । स चेति । चशब्दः समुच्चये ऽन्यकर्तृकेषु द्विकर्तृकेषु

कार्येषु महेश्वरस्यापि कर्तृत्वात् । न च महेश्वरे कर्तरि किं ब्रह्मणेति वाच्यं । शरीराद्यव्यतिरेका । नुविधायिकार्यत्वात्तस्याप्यन्तष्यमानात्वात् तु नेऽप्र

तिशयेन ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संपन्नः । प्रचुरः स्यात् । असमर्थोऽपि न कुर्यात् । तदपि विरागी न भवेत् न कर्मारंभमनुसंदध्यात् । तथा च प्राणिनां कृतत

सिरकृतान्यागमस्य स्यात् अपचीयते न भवेत् ज्ञानतोऽप्यस्यापेक्षितं न सिध्येत् । एतत्त्रितयसंपन्नः ततः प्राणिनां यानि कर्माणि तेषां विवि

धं पाकं विदित्वा सुतानिति प्रत्येकमभिसंबध्यते मानसानिति वाक्ये निजान् प्रजापतीन् दक्षादीन् मनून् स्वायंभुवप्रभृतीन् देवानादित्यादीन्

ऋषीन् गो[illegible]तमभरद्वाजादीन् पितॄन् कव्यवालादीन् गणान् कूष्मांडादीन् गणान् शब्दः प्रत्येकं वाभिसंबध्यते । अत्र प्रजापतयः ब्रह्म

ऊ२ त्वेनोपलक्षितास्त्रष्टारः मनवो राज्याधिपतिप्रवर्तयितारः देवाः हविर्भोक्तारः ऋषयः प्रथमं वेदाध्येतारः पितरः स्वधाभागाधिकारिणः गणाः बलि

भागिनः । मुखेति मुखाद्ब्राह्मणं बाहुभ्यां राजन्यं ऊरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्रं अन्यान्यपि तिर्यग्नारकीप्रभृतीनि उच्चावचानि उत्कृष्टापकृ

ष्टानीति । आशयानुरूपैरिति पूर्वजन्मज्ञानपर्यंतमाशेरते इत्याशयाः कर्माणि ज्ञानवासनास्तदनुरूपैस्तादृशैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरित्युपलक्षितं । अधर्मा

त१

ज्ञानवैराग्यानैश्वर्यैस्तिरस्कृत्यैश्वर्यसुखादिभिः सम्बध्यतेन पतितायदपीश्वर एव कार्यवशात् बुद्ध्यादिशरीरमुपादत्त इति पक्षस्तदा नियोगः का पर्यनुयोगः कार्यवादपन्ने
व्यापारसिद्धये तत्तेष्वेरतां प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वं मुखेसादिना प्रयत्नज्ञानचिकीर्षाभिः संज्ञकव्यक्तिविशेषनिमित्तं तत्तदद्दृष्टोपनिबद्धत्वात् ते
इत्युत्पादनं। तदेव निपतता प्रबन्धेन प्रजयविकृतौ ऽदृष्टापेक्षैः परार्थप्रवृत्तेन परमेश्वराधिष्ठितैः पृथिव्यादिभिर्विश्वमारभ्यत इति वदता सर्वे
वेपर्दोषाः परिहृता बोद्धव्याः। तथाहि विच्छेदेनद्वबनादन्तायप्रामाण्यमप्रत्यक्षमुहिता मानसमन्याहिस्पृष्टा वाधकमहारमुपपादयेत्। अदृ
दृष्टापेक्षया वैचित्र्यं समर्पयेत्। परार्थप्रवृत्त्या च निःप्रयोजनत्वशंकामुत्सारयेत्। परमेश्वराधिष्ठानेन चैतस्याप्रवृत्तिर्चैतन्यप्रवृत्तिनियमो
रसमन्तरेण सर्वेति स्यादेतत्। सर्वमिदमीश्वरसङ्कल्पसिद्धं भवेत्। न तु सिद्धा वेदकिं प्रमाणमिति चेत्। न। तद्बुद्धिमत्त्वेऽपि किं विदुक्त्वा तेन शरीरानपेक्षोऽस्ति किंबु
द्धिमत्पूर्वकं कारणवत्त्वात्। यत्कारणवत्तद्बुद्धिमत्पूर्वकं यथा रथः तथा चैतत्तस्मात्तथा। ननु अनुपलब्धपूर्वके
टिकेषु पर्वतादिषु कारणवत्त्वस्याप्रतीतेर्भागासिद्धमिदमिति चेत् न। उक्तेषु सावयवत्वेन तदनुपलब्धकार्यगुणा
त्वेन कर्मसु कर्मत्वेनैव तदनुमानात्। कारणवत्त्वस्य सर्वज्ञकर्तृपूर्वकत्वेन सह दृष्टान्ते घटादौ दर्शनात्। तद्वि
परीतस्य च पक्षे विवक्षितत्वात् विशेषविरुद्धमिदमिति चेत् न। साहचर्यमात्रेण विरोधानुत्कर्षत्वेनानि
यताऽनुमाने रूपसाहचर्यविवक्षापदस्य अविनाभावानुपगमे च सर्वज्ञपूर्वकत्वमुपस्थापयेदितिहेतोकस्य वि

३३ ...न मन्त्रिवेपात्तु । यतो विरोधश्च बाधेन । न तु सर्वज्ञस्य शरीरित्वात् प्रमाणानिरस्तत्वात् । त्वमेव तद्विपरीतमतः । तथैवेति चेन्न ।
नन्वेवमसर्वज्ञेन शरीरित्वाद्धेतोरक्षपनान्तु क्तुनस्तद्विपरीतेन विरोधः । तथाविधस्यानुपलब्धेरिति चेत् ।
सुतरां नहि विरोधसिद्धिरस्मन्नर्वाग्दर्शनं येन रूपस्पर्शयोरिव परस्परधर्मिपरिहारेणोपलब्धिनीतिः । प्र
तीतौ वैकत्र धर्मिणि तिसहोपलम्भे न विरोधस्य बाधितत्वात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यां वायावनुपलम्भेपि पृथिव्यादौ गन्ध
रूपसहत्वस्पर्शवत् । स्वादेन तु । न हेतुसाध्ययोर्विरोधं विशेषविरोधमाचक्ष्महे किं नाम व्याप्तिपक्षधर्मताभ्या
मानीयमानयोर्विशेषयोरेव विरोधः । तथाहि । व्याप्तिस्तावद्दर्शनबलप्रवृत्ता यथादृष्टं विशेषमुपस्थापयति ।
नालौकिकमशरीरित्वादि । पक्षधर्मतापि शरीरित्वात् किं वितु ज्ञेनानित्यज्ञानादिमतानोपपद्यन इति तद्विप
रीतमुपस्थापयति । न वानयोर्विरोधे किंचित्सिध्यति । सोयं विशेषविरोध इति । तदपि नाक्षिप्ता । स्वरूपेणान
२२ योर्विरोधात्तस्य परानपेक्षाभ्यां विशेषानुपस्थापनात् । नहि यो यो धूमवान् स वह्निमानिति तिके वलतया
याप्त्या किंचिदुपनीयते तथा सति पक्षधर्मतावैयर्थ्यात् । नोप्ययं धूमवानित्यनयापक्षधर्मतया ति यता ३३

त्य

नपेक्षया किंचिदुपस्थाप्यते। तथा सति व्याप्तिवैयर्थ्यादिति। किंतु परस्परसहकारितया तथाविधनिरपेक्षदशायां विशेषा
नुपस्थापनादेव विरोधासिद्धिः सापेक्षदशायां तु तत्तत्पक्षे तथा पूर्वसमर्थकत्वादेव न विरोधः। ननु लौकिकं विशेषमुपस्था
पयति पक्षे धर्मिज्ञानं वा सर्वो लौकिकं व्याप्त्यानुस्मारितं सहत इति ब्रूमः। ततः किं न सिद्धो। इति चेन्न। को नु तं साधयितुमपि र
मुपनतः। अनेनैव विरोधेनान्योपि न सिध्येदिति चेन्न। तदिदमापातं ध्यणुकगतं कार्यत्वं कार्यसमावेशकतरतां न सहत इ
त्यकार्यमपि न भविष्यतीति। स्यादेतत्। साध्यांशो विशेषपक्षे एव विरोधं विशेषविरोधमावक्ष्महे। तथा हि नि
त्यत्वमाकाशादौ ज्ञानत्वपरिहारेणासिद्धं ज्ञानत्वं च नित्यत्वपरिहारेणास्मदादिज्ञाने। तथा कर्तृत्वं शरीरित्वं कुविंदादेः। अशरी
रस्याकर्तृत्वं मुक्तस्य। तदनयोर्ज्ञानित्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्चैकधर्मिसंसर्गो विरुध्यत इति। एतदपि नास्ति उपसंहारस्या
नस्यैकधर्मित्वेनाप्रतीतेः। न हि उष्णशीतत्वे पयःपावकयोरेव विरुद्धे। किं त्वेकत्रापि प्रसिते जलसिक्तपृष्ठपिण्डेऽपि कांचिदेकत्रोपसंहृतोपमानात्। तदेते
अ..नित्यत्वज्ञानत्वे धर्मिभेदेनाविरुद्धे अपि परमात्मादिबुद्धौ उपसंहारादविरुद्धे इति विवदितमापूर्णता। अशरीरित्वक
र्तृत्वे वा कुलालादौ मुक्तादौ वोपसंहारादविरुद्धे इति मितमतां। विरंजी विनोदनः किंचिदनिष्टमापद्यते। न हि नित्यत्वं कर्तृत्वेन प्रसिद्ध

॥३५॥ तद्धेतौ वा ऽऽरूढे इति परमाणुसाधनस्य किंचिद् विहीयते। अथेश्वरात्मनि तज्ज्ञाने वोपसंहारात्तत्र यो विरोधो ऽसिद्धेर्विनः प्रसनर्हिमूर्तत्वि
34 नित्यत्वयोः परमाणाविव धर्मिसाधकैनैव बाधितइ तिबुध्यस्वइ तिना स्ति विरोधगंधो ऽपि। विशेषविरोधो ऽप्याह उद्यानुवंदनदेहे
नवानपं ऽसुरभिधूमवत्वादि तिदृष्टव्यं। स्याद्देनत्। व्यापकानुपलब्धिबाधस्य विशेषविरोधइत्युच्यते। तथाहि॥ कर्तृत्वव्या
पकं हि शरीरित्वादि तन्निवर्तमानं कर्तारमपि मावर्तयति। तच्चादि विकारककारित्वेन हि महस्यव हि मत्वसाधनेन तद्व्याप
कमेव्यमिव व्यावर्तमानमग्निमिति चेतु। नैतदपि माधीयः कस्य हि किमत्र व्यापकं किं कर्तुः शरीरित्वादिकं ऽथोस्वित्का तिद
र्यस्य शरीरादिमत्कर्तृ पूर्वकत्वं। प्रथमे ने ऽश्वरः कर्ता शरीरादिरहितत्वादिं प्रमाणाणैः स्यात्। तथा चाश्रयासिद्धिः। धर्मिग्रा
हकप्रमाणाबाधो वा। सावयवः प्रमाणवो महत्वादिनिवत्। द्वितीयस्तु नियमः प्रत्यक्षजायमानां कुरादावेव शरीरादिमाः
कर्तुरनुपलंभेन निरस्तः। दृष्टान्तस्य सर्वथैवानुपपन्नः। तृणादिविकारो हि यदि रूपादिपराहत्तिमात्रं हेतुः सन्नम् नं श्रो
पेदेलतेजसा कर्तव्यः। नादृशेव पाके ऽनिमित्तं हि ममितिन किंचिद् निष्टमायद्यते। नहि सौरस्य तेजसस्त्वे ऽपोक्य
द्व्या
पाकहेतो हि मादृपगमः। द्वेमतो ऽथ पविकारो न स्मादिरूपो विवक्षितः सोऽसिद्धस्व हि महत्तेषु तृणादिषु पुष्के विरोधो बाधो वा
॥३५॥

१स्पर्शन

अथ रूपादिपरावृत्तिमात्रे यो वाग्निः साध्यते। तदा स्वान्तस्पर्शेनोष्णस्पर्शस्यानुपलंभबाधितत्वात्। ऽनाद्दशस्य
तेजोमात्रस्यानिवृत्तेरशक्यत्वात्। अनिष्टत्वाद्वा तस्माद्व्यापकानुपलंभाद्यनुमानं बाध्यतामतिरिक्तं वह्निः सत्त्वेतिप
क्षस्तत्केथंविस्यात्। अग्निमद्भिन्नत्वस्यादिविकारहेतुत्वात्। निरग्निके हिमं तथाविधेष्मरहितत्वादिति। अस्तु
वृ तर्हि तदेवप्र[illegible]तेशरीरानपेक्षोत्पत्तिकमकर्तृपूर्वकं। शरीरानपेक्षोत्पत्तिकत्वात्। गगनवदिति। नैतदेवं। शरीरानपे
क्षायाः कृतस्तेरसाधारणत्वात्। सकर्तृकाद्धटादेरिवाकर्तृकादेरपि व्यावृत्तत्वात्। उत्पत्तिव्यावृत्तिमात्रस्य वासि द्धाकाशा ५
द्धेः। शरीरादनुत्पन्नेष्वासमर्थविशेषणत्वात्। सपक्षे गगनादावनुत्पत्तिमात्रस्यैव व्याप्यत्वनिश्चयात्। निश्चितव्याप्ते
श्चपक्षोपनयनात्। अन्यथातिप्रसंगात्। स्यादेतत्। यथा ज्ञानस्यानित्यत्वे शरीरापेक्षा नास्ति ज्ञानजनककार्यत्वप्रयुक्त
त्वाच्छरीरसंबंधस्य। तथा प्रयत्नस्यानित्यत्वेतानापेक्षापि न स्यात्। प्रयत्नजनककार्यत्वप्रयुक्तत्वात् ज्ञानसंबंधस्येति
तत्कोपर्युद्धितस्तत्दूषणमिति चेत्। एतदप्यसारं। ईश्वरमधिकृत्य तत्कीणमात्रप्रयोगसिद्धिः स्यात्। अनवसरदुःस्थत्वात्।
तथाहि। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यात् अनित्यज्ञानवांश्च भवेत्। यदीश्वरस्य प्रयत्नः स्यात्। अनित्यः स्यात्। यदीश्वरप्र
यत्नो नित्यः स्यात् ज्ञानानपेक्षः स्यात्। यदीश्वरस्य बुद्धिः स्यात्। असर्वविषया भवेत्। इत्यादयो हि तेषां स्यादिकमधिकृत्य

२१२

विपर्ययापर्यवसानात्। यद्दिविवादाध्यासितं बुद्धिमद्धेतुकमभविष्यत्। अनित्यप्रयत्नहेतुकमपि स्यात् शरीरजन्यं वा अभविष्यत्।
असर्वज्ञकर्तृकं वा। न विदिसादृश्योहिनेन तु पर्यायाभ्याससमर्थविशेषणत्वेन प्रागेव निरस्तत्वात्। न च प्रयत्नेन बुद्धिरिह साध्यते बुद्ध्याप्र
यत्नाऽइतरव्यावृत्त्या। अन्यतरव्यावृत्तिर्यनेतत्संबद्धोपाधिकत्वं वोपमावकाशमासादयेत्। किं तु धूमवत्त्वेनार्द्रेन्धनसंपत्
यो वह्निमत्त्वमिव कार्यत्वेन परिदृष्टसामर्थ्यकारकचक्रप्रयोक्तृमत्त्वं नियाम्य साध्यं शक्योप्यनिनप्रयत्नयोर्दहनाइन्धनयोरिव सो
पाधिरपि संबंधो न हेतुं दूषयति। तस्य साध्य संबंधे निरूपाधिकत्वादिति। ननु कारणविशेषादेव अवश्यं कार्यविशेषणत्वं नवितत्वं।
अस्मिन्केष्वपि तु शरीरादिकारणं ततो विशेषः स्यात्। अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यं। अन्यथा शरीरिकर्तृकत्वानुमानं न स्यात्। स
व विशेषो यदृष्टेरक्रियादर्शिनोपि कृतबुद्धिरुत्पद्यते तदित्यदूरविप्रकर्षिणोऽव्यक्ते। ततः स एव कर्तृत्वं प्रयोजयति कार्य
त्वसामान्यं तु तन्नियुक्तं व्याप्तिमुपजीवतीति। न। विशेषस्य विशेषप्रतिप्रयोजकत्वे सामान्यप्रत्ययनुपाधित्वात्। अन्यथा धू
टत्वादिष्वपि तरविशेषेषु सत्स्वपि दृष्टेरिस्यापघुपजह्रितो विशेषस्तत्प्रयुक्तं व्याप्तिमुपजीवतीति। अप्रयोजकः स्यादिति प
त्किंचिदेतत्। न कृतबुद्धिकपेक्षकर्तृमतिपन्ने तु कारणं न समर्थनियतेत् तथा च कार्यत्वमेव हि पैनेति संक्षेपः। विस्तरस्तु न्याय
कुसुमांजलावात्मतत्त्वविवेके चाध्यवसेयः। इति। अस्तु नाम देवं विशेषस्य तु कुतः सिद्धिः। यथाद्यप्रती। नो विरोधादिप्रत्ययेतुं जयाकां।

३५

तथा तस्य साधनमनप्यशक्यं । न सूक्ष्मं हि क्वचित्किंचिद्विधीयत इति चेन्न । सामान्यसंबंधबलेन साध्यसामान्यविधावुपक्रां
तेन सह कार्यपक्षधर्मताबलेन प्रतीतेर्विशेषे पर्यवसानात् । सामान्यसंगतिबलप्रवृत्ता नोपदानाभावादिसह
कारिसव्वैरलौकिकैरेव वाक्यार्थ इति प्रमाणवृत्तं । अन्यथा न किंचित्क्वचित्प्रतीतं प्रतीयेतेति । अत्र कश्चिदाह । कृतं तर्हि
केवलव्यतिरेकिणा । अन्वयिनस्त्वाश्रयव्यतिरेकादेरपि सिद्धेः । न तस्येतु । आकांक्षानुपपत्तिस्स्यां विशेषोपस्थापना
तु सामर्थ्यात्पर्यवसानाविनाभावमुपेतितावन्तमर्थमनालंब्य प्रतीतेरपर्यवसानमाकांक्षेत्युच्यते । तावानेव
धिरन्वयिनस्तत्प्रतीतौ पर्यवसितायां क्वचिदविश्रमाणान्तरबाध्यानुपपत्तिः । तावती सीमा व्यतिरेकिणः । न तत्र नगादि
द्व्यणुकपर्यन्तपक्षीकरणे तत्कारणपरमाण्वादिविषयं ज्ञानं पद्दिनस्यात् । कः शङ्कार्थो नगसागरादिसकर्तृकमिति ।
परिदृष्टसामर्थ्यकारकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृशब्दवाच्यत्वात् । एवं सर्गादिकार्यपक्षीकरणेन तत्कालेन यदि शरीरी राघनपेक्षा
नं के पर्युः सर्गादिकार्यबुद्धिमत्पूर्वकमिति । सर्गसन्निहितो हि शरीरी नेन्द्रियविषयग्राममविरहापलब्धितः कालः सर्गादि
रित्युच्यते । तस्माद्विशेषाप्रतीत्या सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादिहपदत्वधर्मिता साहाय्यात्कार्यत्वादेव नित्यसर्व
ज्ञकर्तृसिद्धिः । इत्याद्युपायः स्वविदाश्रिताः कार्यत्वाद्गुणत्वाद्वैसत्त्वव्यतिरेकानिरिक्तेरुपायपंतंत्रमप्रतीत्यपशङ्कार्थी

नष्टतोपत इति नास्ति। नह्याश्रया दिशाह्वाः स्त्रीसाधारणतिरिक्ता धीः स्त्र्यादिविरुद्धार्थीवा येन न स्वतिदोषपनियमेनैकादिप
३८ दार्थीनामन्वयाप्रसंगात्तं नरबाधपर्थी सोवनाद्गनुपपत्तिरित्यन्यदेतदिति॥ आकाशनिरूपणप्रसंगेन कालदिशोरू
पन्यासः। आकाशकालदिशामिति। पारिभाषिकोनिमित्तमंतरेणेतिसंज्ञाः संज्ञाः त वंतिष्टं गम्याह्निकेयांकालोदिगिति। कु आकाशं रू
५ हेतो तौरित्यत आह। अपरजात्या भावेसतीति। अपरजातीनामाकाशत्वादिजातीनामभावादित्यर्थः। नदेवकुतइत्यत आह ए
कैकत्वात्वमस्ति। भेदाभावात्तु नित्यमेकमनेकत्वे सामान्यमितिसत्तृणाव्याघातेन स्वरूपव्याघातप्रसंगादिति भावः
तथापि पारिभाषिकत्वमनुपपन्नं। प्रतीतिद्वित्वेन स्वरूपनिर्देशानुपपत्तेः। यः शब्दाश्रयस्तदाकाशमित्येवं तु शब्दाश्रयत्व
मेवोपाधिः स्यात्तु। न। शब्दाश्रयस्योपलक्षणत्वया तटस्थत्वात्। अयमसौ देवदत्तेरत्यत्रेदं तावत्। अन्यथा शब्दगुणमाका
ति शमिति सहप्रयोगेन स्यात्। यद्येवमाकाशादिशब्दे सः परस्पत्वतेजादेः निरर्थकत्वमापद्येतेतिवेत्तु न। आकाशस्य स्वरूपमि
५ तिवदौपचारिकत्वात्। व्यावृत्तिपरत्वाद्वेति। तस्य स्वरूपसिद्धये द्रव्यत्वव्यवस्थितये च गुणानाह। तत्रेति। तत्र तावदाकाश
कालदिक्क्रमध्ये आकाश स्पशाब्देन स्वरूपं संख्यादिना वैव्यत्वं व्यवस्थाप्यते। अरूपितपावदेकेषस्तत्राप्रवृत्तेः तस्य च रूप
योग्यतामाद्यायैव च ग्राहकत्वात्। अन्यथात्मनोपि चाक्षुषत्वप्रसंगात्। कथं तर्हि इहपक्षीति प्रत्यय इति चेत्। आजो
नेहपक्षी

कतं उसन्ताभ्रिवेति ब्रूमः। तथा नीहारो को नेहारो क इति कथमिति चेत्। न स्ववयवानामिति स्पृष्टत्वेति किं विदेतत्। कथं पुनः श
ब्दस्य स्वस्वरूपव्यवस्थापक इत्यत आह शब्देत्यादि। न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात्। योपि
हि स्पर्शवद्विशेषगुणं शब्दमिच्छति सोपि स्थूलेष्वीदृशं शंखाद्याश्रयमिच्छेत्। न तु परमाणुकाश्रयं। अप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्।
परमाणुगुणानामतीन्द्रियत्वात्। तथा च स्थूलाश्रयस्य सामान्यवतः कार्यत्वेन सामान्यादिव्यवच्छेदः। स्पर्श
रहितत्वाच्च कार्यद्रव्यत्वव्यावृत्तेः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वाच्च सामान्यगुणत्वकर्मत्वव्यावृत्तेः विशेषगुणत्वमनु
मेयवाचिसिद्धं। स्पर्शवद्गुणत्वं प्रतिशब्दस्य नत्र प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते न स्पर्शवद्विशेषगुण इति। अत्र हेतुरकारण
पूर्वकत्वादिति। स्पर्शवतां शंखादीनां यानि समवायिकारणानि तेषां ये गुणाः तदनपेक्षत्वात्। ये पुनः स्पर्शव
द्विशेषगुणाः न ते तदनपेक्षाः यथा रूपादयः इति केवलव्यतिरेकी। अत्रापि पीठरपाकानभ्युपगमान्न तद्विशेषगु
णो विरोधः। परमाणुगुणैरत्र स्यात् तन्निरासार्थमाह प्रत्यक्षत्वे सतीति। हेत्वंतरमाह अपावद्द्रव्यभावित्वादिति
सत्स्वेव शंखशंखादिषु निवृत्तेः ये पुनस्तेषां विशेषगुणाः न ते षु सत्सु निवर्तन्ते यथा रूपादयः। अत्रापि पूर्ववत्
प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुषंजनीयं। अन्यथा परमाणुगुणैरेव विरोधः स्यात्। सुखादीनामात्मविशेषगुणत्वसिद्धाव

त्वयोपि दृष्टत्वः। अनयोस्तार्किकैस्त्वयपतिः। आश्रयाद्न्यत्रोपलब्धेरिति। आश्रयाभिमतशंखादेरन्यत्र कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभ
स्युपलब्धेः यदि हि शंखाद्याश्रयः शब्दः स्यात् नोपलभ्येत कर्णविवरपिधान इव सर्वदैवाप्राप्तेः अप्राप्तस्य च ग्रहणे सर्वदैव सर्वत्र
सर्वैः सर्वशब्दोपलंभप्रसंगः। न चाशंखस्य ग्रहणे योः प्राप्तिरस्ति। न चाश्रयानपेक्षा एव गुणाः परेणाप्राप्यंते तस्मात् शंखादौ निनि
मित्तान्यपहाय वीचितरंगन्यायेन उत्क्रांतरेव वर्त्तमानः। कर्णशष्कुलीमंतमाकाशदेशं व्याप्य समुपलभ्यते अन्यथा त्वनुपल
ब्धिप्रसंगः। ननु वायुगुणो भविष्यतीति। अन्यथा सैर्यादिषु तताडिते षु यावद्वेगमभिप्रतिष्ठमानः पवनो निमित्तीभविष्य
तीत्यभ्युपगमः। वदंति केचित्। वायुरुपघ्नते शब्दतामिति। न। श्रोत्रस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेन बहिरिंद्रियत्वात्।
बहिरिंद्रियस्य ग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वनियमात्। अन्यथा सर्वस्य सर्वार्थत्वेनांधबधिराद्यभावप्रसंगः। एकस्य
सर्वार्थत्वेन चाचक्षुर्गुणांतरानुपलंभप्रसंगात्। न चावशब्दस्य वायवीयत्वे श्रोत्रस्यापि वायवीयत्वप्रसंगात्। ततः किं
मिति चेत्। एकस्य स्पर्शशब्दग्राहकत्वे अनेकार्थतया बाह्यत्वव्याघातः। बाह्यत्वे वा अनेकार्थत्वानुपपत्तिः। वायवी
यत्वाविशेषेपि त्वक्श्रोत्रयोर्व्यक्तिभेदात् प्रतिनियतार्थत्वाविरोध इति चेत्। न। प्रतिशरीरं घ्राणादीनां व्यक्तिभेदेपि विषय
वैचित्र्यादर्शनात्। अदृष्टवैचित्र्याद्वैचित्र्यमपि स्यात् को विरोधः इति चेत्। तर्हि पार्थिवैकप्रकृतीनामेवादृष्टवैचित्र्यादुत्पादन

वेदि-अयं विषयव्यवस्थायै न विरुध्यति ननु तं तर्हि रसनादीनां प्रत्यक्षत्वं तरक-स्यनया। बाह्यानुसारेणान्तरत्र तथेति वेत् समः ... समा
धिः। तस्मात् घ्राणेन्द्रियहेतु रूपां शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणाः। आत्मगुणो न विरुध्यतीत्यत आह नात्मगुण इति। कुत इत्यत आह बाह्येन्द्रि
य... प्रत्यक्षत्वादिति। ननु ... सोऽन्यदिन्द्रियं बाह्येन्द्रियं तत्र प्रत्यक्षत्वात् गंधवदित्यन्वयी। बाह्येन्द्रियत्वं तु श्रोत्रस्य प्रतिनियत
विषयत्वात् चक्षुर्वत्। आत्मगुणानां बाह्येन्द्रियेणाग्रहीतुमशक्यत्वात्। अन्यथा बुद्ध्यादीनामपि तथात्वप्रसंगात्। हेत्वंतर
माह आत्मान्तरग्राह्यत्वादिति। यत्रस्थः शब्दस्ततोऽन्य आत्मा आत्मान्तरं तद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः। वीणाघाता यो हि शब्दः प्रतीयते तत्सं
तानन्यायेन श्रोत्रस्थो वा तस्मादन्यस्याप्यस्य ग्राहकः ... इति। एतदेव कुत इति चेत्तत्राह आत्मन्यसमवायात् ग्राहकसमवायात्
इत्यस्य प्यस्यासिद्धमत आह। अहंकारेण विप्रकृष्टग्रहणाच्चेति। अहंकारेण विप्रकृष्टस्य ग्रहणात्। वीणा वाद्यते वेणुः पूर्वं पतेन त्वहं
वाद्यो पूर्वेवेति ... स्य वित्स्वस्ययः। अहंकारेण व्यधिकरणस्यात्मसमवायेऽपि बुद्ध्यादीनामपि तथात्वप्रसंगः। अन्ये त्वात्मान्तरग्राह्य
त्वादित्यनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वादिति हेत्वर्थं वर्णयंतीति तन्न। संदिग्धासिद्धेः। संतानानुमानेन मूलप्रतिसिद्धानान्नैव दोष इ
वेत्। तर्हि सुखादीनामप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वात् प्रत्यभिज्ञानविषयत्वान्नैकांतिको हेतुः स्यात्। आत्मसमवे
तस्यैव वीचीतरंगन्यायेन मूलप्रत्यभिज्ञानोपपत्तौ विशेषे बाधकाभावात्। तस्माद् घ्राणाद्यवस्थानमेवास्तु। न दिक्कालमनसां विशे
६ यत्वात्मगुणाः ... तेन ग्राहकस्या एवं ... न यथा सुखादयः। ग. स

षगुण इति शेषः। अत्र हेतुः श्रोत्रग्राह्यत्वादिति। अत्र श्रोत्रेति स्वरूपकथनमात्रं। ग्राह्यत्वात्सत्त्वादित्येव हेतुः गंधवदिति। आ
त्मगुणत्वे तु शब्दस्य मनसः श्रोत्रस्य च सांकर्यप्रसंगः। दिक्कालमनोगुणत्वे च शब्दस्य विशेषगुणत्वव्याघातः। हेत्वंतरमा
ह विशेषगुणाभावाद्वेति। दिक्कालमनसामिति व्याख्याशेषः। प्रयोगस्त्वयं। शब्दो न दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात् रूप
वदिति। तद्गुणत्वे तेषां तद्व्याघातः धर्मिग्राहकेणप्रमाणेन तेषां विशेषगुणाभावनिश्चयादिति। ननु पदादीनामशब्दः पृथि
व्यादीनामष्टानां गुणो न भवतीति भावः। आकाशं नवममस्तीति किं प्रमाणमत आह परिशेषाद्गुणो भूत्वाकाशस्या
धिगमे लिंगमिति। अयमर्थः। शब्दस्तावद्द्रव्याश्रितो गुणत्वात् रूपवदिति। सामान्यतो द्रव्यसिद्धौ शब्दाश्रयत्वेनाकाश
संज्ञायां निवेशितायां तदाकाशं पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते शब्दाश्रयत्वात् यन्नुनः पृथिव्यादिभ्यो न भिद्यते नासौ शब्दाश्र
यः यथा पृथिव्यादयः एवं च नचायं शब्दाश्रयः तस्मादितरेभ्यो भिद्यते। यथा पृथिव्यादिषु शब्दो न समवैतीति तथोक्तमथ
स्तादिति निरवद्यं। सोयं परिशेषो व्यतिरेकः। तदिदमुक्तं गुणो भूत्वेति। एवमाकाशस्य स्वरूपे सिद्धे शब्दगुणत्वेन गुणांत
राभावाच्छब्दलिंगाविशेषादिति। यद्यपि द्रव्यत्वादेव सामान्यतः संख्यायां सिद्धायामेकत्वमपि सिद्धं। न ह्येकत्वमंतरेणास
मवायिकारणनिरपेक्षं द्वित्वादिकं सिध्यति। यद्वितत्वं। न तत्र द्वित्वादिना पृथिव्यादीनां नवानां पंचानां त्रयाणामि

स्यादेवं विहायसस्य बाधकं विनाशं॰ रवानिमित्तकत्वात्। अपोन्त्यपृथिव्यादिषु विनाशस्यात्। तथापि शब्दाश्रयस्य द्रव्यस्याने
कत्वव्यवच्छेदेन नियतमेकत्वं साधयितुमाह परमाणं मः। तत्र वै भवेत्सति शब्दलिंगमविशिष्टं तत्साधयति सर्वेषामेव शब्दा
नां तदेकाश्रयत्वे यो॰ वोपपत्तेः। आश्रयांतरकल्पना मांकल्पना गौरवप्रसंगात्। श्रोत्रं व्यवस्थाप्य दृष्टव्यवस्थयैवो
पपद्यत इति वक्ष्यमाणत्वादिति। तदनुविधानात्स्वपक्षं। एतदपि पूर्ववत्। द्रव्यत्वेन सामान्यतः [illegible] परिमाणासिद्धे
वि५ सत्वमाह मं॰ ववचनादिति। विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मेति सूत्रे करववचनात्। विभवो विभुत्वं सर्वैर्मूर्त्तैर्मि
द्भिः सह संयोगः। तस्मात्परममहत् [illegible] त्वपरिमाणमु। परिमितस्य सर्वैः संयोगानुपपत्तेः। परममहदिति भावप्र
धानो निर्देशः। अथवा परममहत्त्वो द्रव्यस्य परिमाणं [illegible] मिति षष्ठीतत्पुरुषः सामानाधिकरण्ये हि परममहा
परिमाणमिति स्यात्। अथ विभुत्वस्य कुतः सिद्धिः। स्पर्शरहितत्वे सति प्रत्यक्ष [illegible] गुणाश्रयत्वादात्मवत्। अन्य
था परमाणुत्वे प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वविरोधात्। अवयवित्वे स्पर्शरहितत्वविरोधात्। नु। शब्दकारणवचनात्संयोग
विभागौ। संयोगविभागौ च शब्दाच्च शब्द [illegible] निष्पत्तिरिति सूत्रे करवचनात्। यद्यपि द्रव्यत्वेनैव संयोगविभागयोः सिद्धिः।
तथापि विपक्षे बाधकं॰ कत्वमिति तदुच्यते। यदि संयोगविभागौ न स्यातां असमवायिकारणाभावे शब्दो
५ परममहत्त्व५ न।

२ अश्रयैकस्वभावस्याप्यदृश्यत्वे ३

१५८

नोपपत्त्य चेतेति। यद्यपि धर्मिग्राहकप्रमाणादेव द्रव्यत्वस्य सिद्धं तथापि संख्यादिना गुणेनापि साधयितुं शक्यमिति न द
३९ ष्याह ॥ गुण इति। गुणवतो द्रव्यत्वे स्पर्शरहितस्य बाधातादिति। अनाश्रितत्वादिति। आश्रयैकस्वभावत्वादित्यर्थः।
गुणस्य समवायेन व्यभिचारः। गुणत्वबाधापत्तेश्च यरूपबाधानादिति। यद्यप्येकत्वादेव नित्यत्वाकार्यत्वे सिद्धे अनि
त्यत्वेकार्यत्वे च ततः पूर्वापरभ्रान्ताश्रयमाना शङ्का। अश्रमान्तरे वर्तेरन्। तस्मादेकत्वादेव पूर्वापरकोटिद्विकसंभवः। का
लापायिप्रपञ्चार्थमाह समानेति। तथा हि नास्याश्रयं भवेत् न तदेव तेनैव तस्यानारंभात्। नापि न भोगतः असत्त्वात्। नापि
विजातीयं पृथिव्यादिकारणगुणप्रक्रमेण कार्यरूपादिप्रसंगात्। नाप्याकाशादिकार्यम् [illegible] स्पर्शाश्रयत्वापातेषां
आरम्भकत्वादिति। आशङ्क्याश्रयान्तरापरार्थत्वमस्यैकं प्रति तदुपलम्भकतयापरार्थत्वमाह सर्वप्राणिनामिति।
तर्हि सर्वेषां सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात्। न स्य सर्वसाधारणत्वात् व्यापकत्वाच्चेत्यत आह। श्रोत्र भावेनेति।
ननु किमिदं श्रोत्रं न हि पृथिव्यादेर्घ्राणादिवत् अवच्छिन्नत्वाश्रवणेकर्णशष्कुल्योः तयोर्विवरं तत्संगतं केन भोगदेशः। अ
व्याप्यवृत्तिसंयोगोपकारादेशव्यपदेशः। नन्वेवं सो बधिरस्याप्यस्तीत्यत आह शब्देति। शब्देन निमित्तेन विषयतया
उपयोगः। सुखदुःखानुभवः तद्व्यापकाभ्यां संपादकाधर्माधर्माभ्यामुपनिबद्धे विशिष्ट इत्यर्थः। एवं सति
वृद्धाकाशस्यापि किं चिकार्यत्वमित्यत आह श्रोत्रं पुनरिति। पुनःशब्देन पृथिव्यादिकार्यभेदो घ्रा। ३८
णादिभ्यो ३

विशेष्यसद्भावे विशेषणांशस्यैवेष्यात्वकस्य वितु बाधितत्वात् यथा शरीरसद्भावे सुखपनोगहत्वाद् दृष्टवैकल्यात्सुखवज्ज्ञाना-
घनुत्पत्तिरित्याहतस्यवेति। उपलक्षणं चैतत्। कर्म मजादिनासुखदिः खाघातादपि बाधितत्वं भवति। अन्यथा तेषु व्यादि
प्रयोग वैयर्थ्यापत्तेरिति। कालस्य लक्षणमाह। काल इति। अत्र परापरे ति भावप्रधानो निर्देशः परत्वापरत्वयोः। व्यति-
करः परापरव्यतिकरः दिक्कृतायां परत्वापरत्वायां विपरीते परत्वापरत्वे इत्यर्थः। परापरव्यतिकरश्च यौगप-
द्यादि युत्पत्तयः क्षेत्रसमासः। तेषां लिंगानि यस्य स तथोक्तः। परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिर्गुणो वक्ष्यते। तेषु वस्यविरुद्धयोः
शरीरे वर्तमानं कालमनुमापयति। कथं बहुतरतपवनपरिस्पंदोत्पत्तिनां निहि स्थ वेरयुवानमवधिं कृत्वा
परत्वमुत्पद्यमानं न समवायिकारणं कार्यत्वादिति स्थितावस्यादीनां च व्यभिचारेतपनपरिस्पंदानां वैयधि-
करण्येन तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोगोऽसमवायिकारणमिति विज्ञायते। न चाविभूतो द्रव्यस्य संयोगस्तथा भवि-
तुमर्हति व्यभिचारादिति। तद्द्रव्यं विभु स्यात्। न चात्माकाशौ तथा भवितुमर्हतः विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवदि-
त्याचार्याः। अत्रैव मनाजो वनीयं पृथिव्यादीनां संयोगस्यातद्धेतुत्वे विशेषगुणवत्त्वमप्रयोजकं। रूपादिगति प्राप्ति-
विरहस्यैकोपाधेः सत्त्वात्। अन्यथा मनसस्तथा भाव प्रसंगात्। विशेषगुणविरहितायाः स्तस्या कारणतावेऽप्राप्ते

।८०।

रन्य[illegible]स्य कारणस्याभावात्। तस्माद्विशेषगुणवत्वाविशेषेपि पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात्परत्वाद्यकारणत्वं व्या
पकत्वादात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भविष्यतीति को विरोधः। विप्रकृष्टबुद्धिमपेक्ष्योत्पद्यमानं विप्रकृष्टबुद्धिं निमि
त्तीकरोति। अथ तत्र स्थूयसिंवरणापेक्षया बहुतरतपनपरिस्पंदान्तरितत्वं च विप्रकर्षः। न चैषः। स्थविरशरीरस्य
स्वरूपतः संभवति तपनसमवेशैस्तेन कर्मणां अस्य संबंधाभावात्। अतो यद्यप्येता संयुक्तसंयुक्तसमवायेन तदूप
पाप्रत्ययस्य सत्वात् आदित्यगतिस्थविरमुपावर्तितेतद्व्यमस्ति। न च पृथिव्यादिस्तथा भवितुमर्हति। अथात्मेर्मे
मित्तकारणत्वात्। अतः सकलमूर्तद्रव्यसंयुक्तेन तेन भवितव्यं। न चाकाशात्मनोर्नैतथाविधौ। विशेषगुणवत्वात्पृथिव्या
दिवद्दिक्कालावपि। न च[illegible]प्रयोजकमेतत्। अप्राप्युपाधिकत्वात्। अन्यथा मनसः तथाभावप्रसंगात्। विशेष
गुणरहितस्य तस्याकारणत्वे अप्राप्तेरन्यस्य कारणस्याभावात्। तस्माद्विशेषगुणवत्वाविशेषे पृथिव्यादीनामव्या
कत्वात्परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वादात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भवष्यतीति को विरोधः। नाकाशस्य
स्वत्रस्यासन्निमात्रेण संयुक्तसंयुक्तसमवायिनं धर्ममन्यत्र संक्रामयितुमसमर्थत्वात्। तथात्वे वा केन नेयमभि
[illegible]ह्नतां सर्वनेरीषु शाह्रो त्पत्तिप्रसंगात्। स्वरक्रियावद्देवदत्तसंयोगस्यापि संयुक्तसंयुक्तसमवायिपा

विशेषात्। कालस्य तु तत्स्वभावत्वाद् अयमदोषः। न च सिद्धिदशायां प्रसंगस्याश्रयासिद्धेः। सिद्धिदशायां च बाधितत्वा
त्। न च मनोपि दूरत्वांतरदेशायां चैत्रे मैत्रे दूरत्वांतराच्छेदाय नस्य प्रत्यासत्तिरिति सन्निकर्षप्रेरितत्वात्। अन्यथा वा
राणसीस्थेन नीलेन पाटलीपुत्रस्थितस्फटिकमणेः कुवेरंजनप्रसंगात्। कालस्य तु विप्रकृष्टक्रियोपरंजक
त्वम्। तथैव सिद्धेर्नायं प्रसंगः। सवदातां तदयं प्रमाणार्थः स्थविरादिपरत्वं तपनपरिस्पंदविप्रकर्षबुद्धि
जन्यं तदनुविधायित्वात् पटकुविंदवत्। तेन तपनपरिस्पंदाः स्थविरशरीरस्य प्रत्यासत्तिमपेक्षंते स्वभावतोऽप्रत्या
सन्नत्वे सति तदवच्छेदकत्वात् पटावच्छेदकमहारजनरागवत्। सा च प्रत्यासत्तिर्द्रव्यद्वारकता प्रकारांतरासंभवे सति प्रत्यास
त्तित्वात्। पटे महारजनरागप्रत्यासत्तिवत्। अन्यथा प्रत्यासत्त्यभावे सन्निकर्षविप्रकर्षयोरसंतवादपेक्षणीयानुपपत्तौ
परत्वाद्यनुत्पत्तिप्रसंगेन व्यवहारविलोपप्रसंगः। तदिदं द्रव्यमितरेभ्यो भिद्यते विशिष्टपरत्वानुमेयत्वात्। यस्तु नैवं तन्नैवं यो
भिद्यते न तदेवं यथा पृथिव्यादीति। एतेनापरत्वं लिंगतया व्याख्यातं। यौगपद्यमेककालत्वं। अयौगपद्यं अनेककालता। चि
रत्वं दीर्घकालता। क्षिप्रत्वमदीर्घकालता। अत्र च कालशब्देन कालोपाधयः सूर्यगत्यादयस्ते ऽभिमतास्तेषां प्रत्येकं कालोऽनुमीयते
ननु प्रत्ययाः कारणतया विषयतया वा कालं मवस्थापयेयुः। नाद्यः। आत्मेंद्रियार्थानां तत्कारणत्वात्। न द्वितीयः तस्या

ऽवि प१

तींद्रियतयाऽऐंद्रियकप्रत्यक्ष[illegible]त्वविरोधादित्यत आह। तेषामिति। विषयेषु घटपटादिषु युगपद्भवंति युगपदुत्पद्यंते युगपद्धर्मे
नइत्यादी[illegible]नां पूर्वप्रत्ययविलक्षणानां उभगुणादिप्रत्ययविलक्षणानां इत्यादि प्रत्ययव्यावृत्तावप्यनुवृत्तेः तदनुवृत्तावृ
पि तेषां व्यावृत्तेर्विलक्षणत्वेन विनिश्चितानामुत्प[illegible]त्तावन्यनिमित्तस्यासंभवात्कालस्यांतरेणेति शेषः। एते युगपदुत्पद्यंते।
युगपद्भवंति। अभवतिष्ठंते विनश्यंतीत्यादिना एकस्मिन्काले एकस्याः स्वरूपेण तेषामेकरूपो दिगस्य व्यक्तिर्नाद्य इस धेः। न वा
प्रामाः स्वरूपेण गतः पौर्विषयांतरमवछेद्युक्तमुक्तं हि ते। न च स्वरूपेणानां संप्राप्तिरस्ति तस्माद्विशिष्टस्य प्रत्ययान्यथानुपपत्त्या
विशेषणापायापकं इव्यमुपकल्प्यते। अन्यथा निमित्तमंतरेण नैमित्तिकस्य प्रत्ययस्यासंभवप्रसंगः। न च वा व्यासंबं
धस्य प्रतीतौ विशिष्टस्य प्रत्ययो विशिष्टप्रत्ययेनैव संतत्या। नीतावितरेतराश्रयत्वमिति। न हि संबंधो न विशेषणतां अपि
तु क्रियासाव प्रतीतेर्वेति सर्वमुक्तं। विशेषणतासंबंधे हि विशिष्टप्रतीतौ सत्त्रयैवोपयुज्यते। ननु स्वज्ञानेनान्यथा
समवायस्याप्यत्यतींद्रियत्वादुष्णकर्मसमासविशिष्टप्रतीतिर्वैशेषिकनयेद[illegible] लांगलिः स्यात्। नु। परेषामहं शारीरी
त्याद्यदृष्टस्यानियामकस्याप्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो न स्यात्। तस्माद्विशिष्टप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या विशेषणतासंबं
धः प्रतीयो न तु संबंधाप्रतीतौ विशिष्टप्रतीतिरेव न सिध्यतीति स्थितिः। यत्साधमीमुक्तं सर्वेष्वपि मतांनि निमित्तकार
णे।

णत्वमिति तदाह सर्वकार्याणां निमित्तमिति । उत्पत्तिरात्मलाभः स्थितिरविनाशानुवृत्तिर्वस्तुकारिसंबंधः । विनाशः प्रध्वंसः एतेषां हेतुः ।
अनुप्रमाणमाह तद्व्यपदेशात् । तेन कालेनोत्पत्त्यादीनां व्यपदेशात् । अद्योत्पन्नः श्वः परश्वो वेति इदानीमात्रास्ति अद्य नष्टः
श्वः परश्वो वेति व्यपदेशात् । यथा चैतत्तथोक्तमेव । व्यवहारान्तरहेतुत्वमाह दृष्टान्तेति । उत्पन्नं द्रव्यं यावद्गुणं नोत्पन्ने ऽत्पत
तु संयोगे यावन्नपरः उत्पन्नोऽतीतो यावन्न विभागः तावान्कालः कृतः । अथवा सामग्रीकार्यरहिता हेतुतादिति संक्षेपः ।
अवक्षिप्य तमकौमकं निमेषद्व्यादि गणितशास्त्रानुसारेणाग्रहायणपिधर्मनिग्रहकादेव प्रमाणानां संख्यादयः सिद्धास्त
थाप्याकाशादिव्यवच्छेदार्थं विशेषगुणरहितत्वमाह किं च सामान्यगुणानाह । तस्य गुणा इति । अत्राप्येकत्वादिसमस्त
संख्यापोगे सिद्धे विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयत्वमतो ऽनेकत्वव्यवच्छेदेन नियतमेकत्वं विविच्य नाह । कालस्य लिंगविशेषा
दिति । व्यापकत्वमेकस्यैव सर्वत्र सूत्रादिगतमुपनायकतया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्युत्पादनद्वारेण विप्रकृष्टवर्तिपिण्डपरत्वो
त्पत्तौ निमित्तस्योपपन्नेऽनेकत्वकल्पनायां कल्पनागौरवात् प्रसंगादिरूपः । तदनुविधानात्पृथक्त्वमित्येतदपि पृथक्त्वानुकार
णकालइति वचनात् । कारणे कालाख्येइति सूत्रकारवचनात् परममहत्परिमाणं । विशिष्टपरत्वाद्यसाधारणत्वेऽपि
नैवि प्रकृष्टवर्तिसन्निकृष्टगतपरत्वाद्युत्पत्तौ सूर्यगत्युपाधिप्रकल्पनयानाघातोऽस्ति परममहत्त्वानुपपत्तौ च व्याप्तत्वानुपपत्तेः । कालस्य
कालः २

परममहत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः। कारणपरत्वादिवचनात्संयोगः। कारणपरत्वात्कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इति सूत्रे कारणवचना
दित्यर्थः। कारणापरत्वादेः कालः तस्य परत्वापरत्वे तदुत्पादके संयोगावुपचारात्। तद्विनाशकत्वाद्विभागः तस्य सं
योगस्योत्पन्नस्य सम्यक्त्वात्प्रत्ययविनाशकोविभागः। तद्विनाशादेवसिद्ध इत्यर्थः। तएते न धर्मिग्राहकप्रमाणस्य द्रव्य
त्वस्य वा संख्यादिपंचकसाधकस्य ग्राहकत्वमुक्ति दर्शिताः। तथाहि एकत्वाभावे द्वित्वाद्यसिद्धिरसमवायिकारणाभावा
५ २६ त्। पृथक्त्वाभावे एकत्वानुपपत्तिः। व्यापकत्वाद्वृत्तेः द्विपृथक्त्वाद्यसिद्धिश्च परममहत्परिमाणाभावे वैभवानुपपत्तिः।
संयोगासिद्धौ परत्वाद्यसिद्धिः। असमवायिनिमित्तयोरभावात्। विभागाभावे कार्यस्य संयोगस्य नित्यत्वप्रसंग इति। त
स्याकाशवदिति। यथाकाशस्य धर्मिग्राहकप्रमाणादेव द्रव्यत्वं सिद्धं गुणवत्त्वादपि सिध्यति तथा कालस्यापि। यथाऽऽ
काशस्यैकत्वादेव नित्यत्वं सिद्धं समानासमानजातीयकारणाभावात् कार्यतयापि सिध्यति तथा कालस्यापीत्यर्थः।
स्यादेतत्। यद्येकः कालः कथमतीतानागतवर्तमानभेदेन व्यवह्रियते। न हि द्रव्यत्वादिवद्वर्षादिवद्वाऽऽपुत्रीकाद
योप्युपाधिभेदाः सन्ति। किंतु त एव भावाः भावे वा तएव संयुक्तमन्तरेण कालेनैत्यत आह कालविभेगेति। ऽऽद्यजन्मायु
रत्वपाकक्रियाप्रारंभ इति सन्निकृष्टं प्रागभावमाह। क्रियेति व्यापारः ऽऽवृत्तिर्निवृत्तिरिति फलसिद्धिर्निरोधः इति

विनाशं। तेन प्रसवेकम्तनागतादित्रिकं धर्मिधर्मभेदाद्विविधमुक्तं तत्र तावत्। तथाहि भविष्यतिपद इति पदस्य धर्मिमिताः प्रागभावा
च्छिन्ना भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालो भविष्यन्। घटं भावयिष्यति कुविंद इत्यत्र धर्मिणो वर्तमानत्वेपि पटोऽस्य स्वानुगुणव्या
पारप्रागभाववत्त्वा कुविंदस्य भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालोपि भविष्यन्। एवमुत्पन्नोपघटेपटः स्मारयति पूर्वाननुभूतं वा नुस्म
रणधर्मिस्मृत्यनुभावयति स्वैकर्मस्वानुरूपं फलमिति। धर्मिणामभावेपि व्यापारसत्त्वा वर्तमानता तदुपलक्षितः कालो
वर्तमानः। अस्ति। आत्मा विद्यते व्योम वर्तते घट इत्यादौ तु धर्मिसत्त्वेव वर्तमानता तदुपलक्षितः कालोपि वर्तमानः।
एवं तत्र स्पष्टोऽकार्षीत् पटमित्यादौ तु धर्मिणोऽवस्थानेपि कार्यसिद्धौ तदुत्पादनानुगुणव्यापारप्रध्वंसस्थितिः
अतीतत्वं तदुपहितः कालोप्यतीतः। सुप्तो नष्टो घट इत्यादौ तु धर्मिस्वरूपनिवृत्तिरेवातीतत्वं तदुपलक्षितः कालो
प्यतीत इति। न चैष व्यवहार उपाधिमात्रे नाशक्यते। यदा तारने वर्षमित्याकृतत्वे दोत्तरे श्रुकुरुक्षेत्रादिरात्र इत्यादौ संबंध
धर्मभावात्। बौद्धः संबंधे भविष्यतीवेतु। सत्त्वात् तद्यथैमेव वस्तुनिमित्तमनुसराम इत्यलं विस्तरेण। सर्वेकोप्युपाधिभे
दादनेकं व्यवहारमासादयति। अत्र दृष्टांतमाहुः सतोऽवदिति। यथा स्फटिकादिरेकरूपोपि नीलपीताद्युपाधिभेदान्नील
पीत इत्यादिव्यवह्रियते तथा कालोऽपि तत्पर्याः। ततः किं सत्त्वोपीतादिव्यवहारवत्काले भूतागतादिव्यवहारो व्यांतः इत्यत

ऽऽह। यावकवद्वेति। नचैवोपाधिकदुःखेनावतैव तंतौ मास्तु त्वावकादिभावहतेऽपि तंतौ तः किं त्वतस्मिंस्तदिति नचैवं
प्रकृतदुःस्यर्थः॥ श्री॥ गुणे परत्वापरत्वलिंगत्वं दिशः स्फुटीत विषयत्वीत्यभिप्रायवांस्तदुपेक्ष्य पूर्वापरादिप्रत्ययलिंगतामा
हदिगिति। एतदेव स्फुटयति। मूर्तेति। मूर्तद्रव्यस्यावधित्वं नास्तीत्यावेपकत्वात्। ऽऽतत्रैव मूर्तद्रव्यमवधिं
कृत्वेति व्यापकत्वादेव तेषां पूर्वापरादिप्रत्ययविषयत्वं नास्तीत्यतत्रैव मूर्तेष्विति। पूर्वोक्तदिग्लोने त्यादौ तत्रौ
पविधमतं प्रकृत्यादिस्तत्र पसंख्यानमिति लत्वीया पूर्वोक्तदिग्लाभित्यादर्थः। ननु प्रत्ययेन निमित्तं सिध्यतीति दिशः कु
तः सिद्धिरित्यत ऽऽह। ऽन्यनिमित्तासंभवात्। ऽऽस्येषां द्रव्यगुणादीनां व्यभिचारात्। प्रथमचरमाद्यादित्यसंयो
गो ह्यत्र निमित्तं नचतेऽपि द्रव्यांतरवर्तिनो द्रव्यांतरेऽनुपसंक्रांताविशिष्टप्रत्ययानुत्पादयितुमीशाते। ऽतो स्तदि
तद्यंपरममहता द्रव्यांतरेणेति। नचाव्यापकसंयोगमात्रित्यस्वरूपसंयोगादि विशिष्टप्रत्ययानुत्पादयंति। नचाकाश
मानोतथा भवितुमर्हतः। पूर्वोक्तादेवन्यायात्। कालोऽपि नविषयतीति वेत्तन्न। कालस्य क्रियामात्रोपाधिनिबंध
नव्यवहारहेतुत्वात्। ऽन्यथा जगति वर्तमानैकत्ववत्प्राच्यादेरेकत्वप्रसंगात्। नचैवं। ऽस्माकं प्राच्यादेर्नाना
त्वप्रतीतीत्वात्। नचैवं कालेऽपि नहि कालोऽन्यथा नोपाधिकं व्यवहारमात्रकुर्वाणः। प्रमातनियमयमपेक्षते। नन्व

पेक्षत एव पौर्वापर्यदिवसः तस्मान्नात्र व्याप्तित्वात् । असत्वादिग्व्यवहारसंतानोऽप्यननुवर्त्तमानादिस्तथावर्त्तमानस्य सर्वत्र वर्त्त
मानत्वात् । ननु प्राच्याः सर्वान्प्रतिप्रतीचीत्वं तस्मात्तु विलक्षणो व्यवहारो विलक्षणमेव निमित्तमाकर्षतीयं उपा
धिरेव तथास्त्विति चेत् न । सूर्यसंयोगस्य साधारणत्वात् । कथं तर्हि व्यवहारवैलक्षण्यं दिगादीनामपि समर्थनीयमि
ति चेत् । उपनायकस्य भावे वैलक्षण्ये नैव तदुपपत्तेः दिशो ह्येकस्य भावभेदो यत् प्रमातृभेदो नैव परं धर्मोपनायकत्वं
नन्वयं कालस्यैकस्य भावभेदः । किन्न कल्प्यत इति चेत् न । क्रियाप्रसन्नयथादर्शनात् । अपि वा ऽगम्यधर्मिनस्यत्रोपनि
दध्यादिति कालस्यैकस्य भावः । प्रथमं क्रियामात्रं अग्रे सर्वधर्मान्सर्वत्रोपसंक्रामयेदित्यतिप्रसंगः । द्वितीये संयोगो
पनायकमन्यत्कल्प्यमानीयं अन्यथा प्राच्यादिव्यवहारानुपपत्तिः । तत्र क्रियासंयोगयोरेकजातीयत्वमस्ति । यतो व्यंजनो
५६ पंधातीस्तूपपद्येत तस्मात् क्रियायाः संक्रांतिरिव विसंयोगोपसंक्रांतिरपि नियतस्य भावं द्रव्यमनुपस्थापयतीति
साधूक्तं अन्यनिमित्तासंभवादिति । दिगितरेभ्यो भिद्यते उपाध्युपनयद्वारेण पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् । यन्नैवं
तदितरेभ्यो न भिद्यते । यथा पृथिव्यादि विभुगुणानाह । तस्मात्स्त्विति । अत्रापि संख्यादीनां धर्मिग्राहकप्रमाणादेव सिद्धौ
उपयुक्ता द्रा । विशेषगुणाभावश्चैतदर्थी नक्तानुमानेक्षमनिकालवद्भेते सिद्धा इति । यथा कालविलिंगाविशेषादेकत्वं सिद्धं

तथादिग्लिंगाविशेषादेकत्वं। यथा तदनुविधानात्स्वरूपकृत्स्नं कालेन तथा दिक्स्वरूपं। यथाकारणो कालऽइति वचनान्नु कालेपरमम
हत्त्वं तथा दिक्स्वरूपं। यथा कालपरत्वादिवचनात् कालेसंयोगस्तथा दिक्स्वरूपं। यथा च नद्विनाभावेत्वादि भागस्तथा दिक्स्वरूपमि
त्यर्थः। यद्येवं कुतो दिग्भेदः कथं दशदिशा इति प्रसिद्धिरत आह। दिगितिं गौतीति प्राञ्च साधुरस्मया दत्या इति परमर्षिभिः सर्गादि तवै मेरो
स्यादिनिर्देशविधानाः संज्ञाः कृताः॥ किमर्थं श्रुतिस्मृति लोकव्यवहारार्थं। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत। न प्रतीचीनशि
राः शयीतेति श्रौतो व्यवहारः। आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्त इत्यादि स्मृतिः। दक्षिणेन याहीत्यादि लौकिकस्तदर्थं ताः कृताः। किं
पारिभाषिक्यो नेत्याह अन्वर्थाः अनुगतार्थाः। केषां भगवतः सवितुर्यः संयोगविशेषास्तेषां। कथं भूतस्य सवितुर्मेरुंप्र
दक्षिणमावर्तमानस्य। परितो भ्रमतः। पुनः केषां अन्वर्था इत्यत आह लोकपालपरिगृहीतदिक्प्रदेशानां। लोकपाला
इन्द्रादयः। कथं ताः सवितृसंयोगविशेषानुगमेन दशविधाः संज्ञा इत्यत आह। प्रागादिभेदेन। तथाहि। प्रथमसंस्थामें
वतिसवितेति प्राची। अवागस्यां संचातीति अवाची। प्रतीपमस्यां संचरतीति प्रतीची। उदग्गस्यां संचरतीति उदीची। ए
वं प्राग्वाची अवाक्प्रतीची प्रत्यगुदीची उदक्प्राची। यद्यपि देशापायतः प्रपृथिवीसाधस्तात्पृथिवीत्यपेक्षयापत्तौ नदृत्रा
ति साऊर्ध्वा। ततो न स्वोपचारेण दशदिशः सिद्धा इत्येकत्वाविरोध इत्यर्थः। ननु लोकपालपरिग्रहनिबंधना भिः सह

मत्वा विंशतिर्दिशः स्युरित्यत आह तासामेवेति। येवास्माकं प्राची सैवन्याहं दी॥ भिन्नमात्रं भिद्यते न तु नैमित्तिकमित्य
र्थः॥ उपलक्षणं चैतत्। पूर्वापरादिसंज्ञा अपि तत्समानार्थाः ननु भिन्नार्थप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् कथं दिश एकत्वमिति। उद्देशक्रमानुसारेणा दि २
ति३ दिग्लक्षणानन्तरं आत्मलक्षणमाह। आत्मत्वेति। आत्मत्वं नाम सामान्यविशेषः। तदभिसंबंधवानात्मेतरेभ्यो भिद्य
ते इति पूर्ववद्व्याख्यानं। ननु यद्यपि नश्वरशरीरादिव्यतिरिक्तमात्मानमुपलभामहे। गौरोऽहं स्थूलोऽहं ब्राह्मणोऽहं मानुषोऽहं
गच्छाम्यहं तिष्ठाम्यहं जातोऽहं पितुः पुत्रः पिता पुत्रस्य पिता ज्येष्ठस्य कनीयान् कनीयसो भ्रातेति गुणकर्मसामान्य
सामान्यविशेषतन्मात्राद्यधिकरणतामात्मानं वहतुरादिनैव सर्वैः प्रत्येति। न तत्स्वरूपं विलक्षणमवगमनं तमजमपूर्वं प्रत्यगा मद
त्मानं कश्चित्त्वपेक्ष्यनुभवतीत्याशयासिद्धमात्मत्वम्। यथा प्रसिद्धं च यं प्रथितमाहुर्नागतार्थः। तथा ह्यहं जाने अहं
भुञ्जे इति ज्ञाताद्यधिकरणतया मनसात्मानुभूयत एव। अहंकारस्य शरीरादिविषयत्वं वाग्ग्रे निषेत्स्यत इत्यभिप्रा
यः। तथाप्यात्मत्वं स्वरूपासिद्धं परमात्मनोऽप्रतीतेः। प्रकृतेर्न दासिद्धौ सामान्यविशेषासिद्धिरित्यत आह तस्येति।
सौक्ष्म्यान्नीन्द्रियग्रहणयोग्यताविरहः। तस्मादप्रत्यक्षत्वे तस्य करणैः श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते। ननु क
रणान्यप्रत्यक्षाण्यत आह शब्दाद्युपलब्ध्यानुमितेः। शब्दाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत्।

इत्यनुमितेः। कथं पुनः कारकाणां समधिगम्यत इत्यत आह वास्यादीनामिति अनेन व्याप्तिं दर्शितां। प्रयोगस्त्वेवं। श्रोत्रा
दीनि कर्तृव्यापारफलानि करणत्वात् वास्यादिवत्। करणत्वं वा मीषां धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं। ननु कस्यचित्तु करणस्य
वास्यादेः पारण्यादिकरणप्रयोज्यत्वदर्शनेऽपि यथा न सर्वेकरणां करणप्रयोज्यमनवस्थाप्रसंगात् तथा कस्यचित्
करणस्य कर्तृप्रयोज्यत्वेऽपि न सर्वेषां तथात्वं व्याप्तिस्तत्र के विरोधः। उच्यते। कारकेषु समानजातीयकारकापेक्षा
नियमो नेष्यते। अनवस्थाप्रसंगात्। विजातीयकारकापेक्षानियमस्त्विष्यत एव। अन्यथा तक्षणाद्याघातात्। वृक्षा
रादीनां कर्त्रनपेक्षत्वे तत्साध्यक्रियाप्रतिसंधानानुपपत्तिप्रसंगात्। तस्माद्ध्यासौ श्रोत्रादीनामेकोऽधिष्ठाता स आ
त्मेति। प्रमाणांतरमाह यद्वाक्षादि ष्ठितिः। प्रसिद्ध्या ज्ञानेन प्रसाधकोऽज्ञातानुमीयते। तथा हि। ज्ञानं क्वचिदाश्रि
तं कार्यत्वात् गंधवदिवत्। कार्यत्वमेषामस्मदात्मादिविलक्षणं प्रत्यक्षसिद्धं। कार्यस्याप्यनाश्रितत्वे समवायि
कारणव्यावृत्तौ इतरयोरपि व्यावृत्तेरकारणकत्वप्रसंगः। तथापि शरीरेंद्रियमनसामन्यतरस्मिन्नाश्रितं
न विष्यतीत्यत आह न शरीरेंद्रियमनसां चैतन्यमित्यग्रे न विष्यति। कुतः। अज्ञत्वात्। अज्ञत्वं व्याप्त्यैवैतेषां
सिद्धत्वादित्यर्थः। एतदेव दर्शयति न शरीरस्य चैतन्यं न शरीरं चैतन्याश्रयमित्यर्थः। घटादिवत्। तत्र कार्यत्वा

दिति। सतत्वात्कार्यत्वाद्वेत्यर्थः॥ ॥ अन्यथा उभयमपीविशेषणोर्हेतुस्यात्। ननु चैतन्याश्रयत्वे कार्यत्वस्य सतत्व
स्य वा को विरोधः॥ ॥ अत आह मूर्तेत्यादि। संभवादिति। पदिति शरीरविशेषगुणस्यैव चैतन्यं भवेत् रूपादिवद्यावद्द्रव्य
भावित्वं भवेत्। वक्तुरयावत्पृथिव्यादिव्यक्तिभावित्वं भवेत् पृथिव्यादिशरीरविशेषगुणस्य यावद्द्रव्यभावित्वनिय
मात्। पृथिव्यादिरनुष्णविशेषगुणस्य च यावत्पृथिव्यादिव्यक्तिभावित्वात्। ॥ अत्राप्यनियमे को विरोध इति चे
त्। शरीरस्य कार्यतयोत्पत्तेः॥ प्रागनुभवाभावेन संस्काराभावात्। स्मरणानुसंधानानुपपत्तिरित्येतत्तर्कप्रदर्श
चै ६ नार्थमेव कार्यत्वस्योपादानमित्यवधातव्यं। नेन्द्रियाणां तस्मिन्ननुवृत्ते। कुतः करणभावात् कुठारादिवदि
ति शेषः। उपहतेष्विति। अनुभवानुविधायितया तावदनुभवकार्या स्मृतिः। सोपि यद्यन्तराकेचिदतिशयं नाद
ध्यात्। विरुद्धस्तो न स्मृतिं जनयेत्। अनुत्पन्ननिरन्वयध्वस्तयोरविशेषात्। अतिशयमप्यादधानः स्वसमा
नाश्रयमेवादधीत। अन्यत्राधाने त्वतिप्रसंगः॥ तस्मात्स्मृतिसंस्कारानुभवाः समानाश्रया इति नियमः। तथा चेन्द्रि नि ३
येषु चैतन्याश्रयेषु स्वीक्रियमाणेषु। तेषामु[illegible]पघाते। अंधादिभिः पूर्वानुभूतानां रूपादीनामस्मरणप्रसंगात्।
घटादीनां विषयाणां कारणानां च कुठारादीनामचैतन्ये जीवनविरहो[illegible] हेतुः। तत्राप्याध्यात्मिकवायुवि

56

रहः। ननु तत्रापि बाह्यघ्राणोपसंहाराभावः तत्रापि तत्स्यादेव भावः। अत्राप्येतत्संक्लृप्तमिति। विषयासान्निध्येनेति। य
दि हि विषयाः स्युस्तेऽनु तेषामसन्निधानेनानुस्मृतिर्न स्यात्। असन्निधिश्च नाशहेतुको द्रष्टव्यः। न ह्यसत्स्वनु
भवितविषयस्मरणमुपपद्यते कारणाभावादिति भावः। अनुभूतानां स्थायित्वेन स्मृतिरेवानुस्मृतिरुच्यते।
अस्तु तर्हि नित्यत्वात्सर्वविषयत्वाद् ज्ञातृत्वाच्च मनस एवेत्यत आह नापि मनस इति। अयमभिसंबन्धिः। ज्ञा
नाश्रयतया मनोऽनुमीयमानं कर्तृ स्यात् न तु करणम्। तथा चायुगपदर्शनेकविषयसन्निधानेनेकचक्षुरादि
करणाधिष्ठानेन युगपदनेकान्याज्ञानानि अनेकाश्च स्मृतीरारभेत। न हि करणवत्कर्तुरवचं मीयदेक
देकमेव क्रियामभिनिर्वर्त्तयति। तथा त्वेवात्मसंयोगेन स्यात् कारणं तररापेक्षायां च संज्ञाभेदमात्रं। अथ क
रणतयैव तदनुमाने ज्ञानाद्याश्रयतयातदनुमास्यत इति। आह स्वयं करणाभावाच्चेति सिद्धे चैतन्याश्रये कर्तृ
रि करणं मनोऽनुमीयते। तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इत्यर्थः। दिक्कालाकाशानां च प्रसक्तिरेव नास्ति। ते
षां बुद्ध्याश्रयत्वप्रतिक्षेपे लोकशास्त्रादिभिरुपस्थापनात्। अतः पारिशेष्यात् आत्मसम्प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात्
शिष्यमाणतया। आत्मकर्मकार्यत्वात् पृथिव्याद्यसमवायित्वे सति कार्यत्वादित्यर्थः। तदयं प्रयोगः। ज्ञानं पृथि

व्याघ्रपकुल्यातिरिक्तद्रव्याश्रितं तदन्याश्रितत्वे सति कार्यत्वात् यत्पुनः पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं न भवति । तच्च तद
नाश्रितत्वे सति कार्यं न भवति यथा गंधादि इति केवलव्यतिरेकी स्यादेतत् आत्मत्वहेतुसिद्ध्यर्थं परमात्मप्रसाधना
र्थे खल्वयमारंभः यथा रूपमात्मा परोक्षः तथा तद्बुद्धिरपि परोक्षैव तथा चर्किकेन साध्यत इत्यत आह । शरीरसमवायिनी
भ्यामिति । विग्रहस्याधिष्ठातृत्वविवरणं प्रयत्नवानिति तात्पर्यं यो ऽतिशेषः । (लिंगमाह शरीरसमवायिनीभ्यामिति) भ्यामिति । वि
ग्रहस्याभित्यादेरयमर्थः । अनयोः प्रत्येकमेव लिंगत्वात् क्रियामात्रस्यानैकान्तिकत्वमाशंक्याह हिताहितप्राप्तिपरिहा
रयोग्याभिति । हितं सुखसाधनं अहितं दुःखसाधनं तयोर्यथाक्रमं प्राप्तिपरिहारौ तयोर्योग्या याभ्यामिति । योग्यग्रहणं
वृक्षादिवृत्तं तरायसंभवेन प्राप्तिपरिहारयोरसिद्धावपि चेष्टात्वस्य प्रयोजकत्वमादर्शितुं । एवं च तेव च निवृत्ती प्र
येन शरीरतदवयवसमवायित्वाविशेषेण अरुमवायिनीभ्यामिति स्वरूपमुक्तं । यथा चलनादीनामपि शरीरत्वं तयो
ऽत्र तेषां बाधः स्यात् तत्र यत्नेवा अत्र दृष्टान्तः रथकर्मणा सारथिवदिति । अत्र प्रयोगः विवादाध्यासितं शरीरं प्रयत्नवदधि
ष्ठितं हितप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वात् । अहितप्राप्तिपरिहारक्रियावत्त्वात् । रथवत् न विपक्षे प्रयत्नव्यतिरेके ऽप्र
प्रयत्नानुपपत्तिप्रसंगः तत्कार्यत्वादिति बाधकं प्राणादिभिश्चेति । अनेन प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनम
मे

57

ई॰

नोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिंगानीति सूत्रं स्मारयति। कथमिति। केन प्रकारेणा
त्वाक्याक्षिप्तिर्गृहीते स्पर्शः उत्तरं शरीरेति। लिंगमलमभिव्यनक्ति विकृतेति। शरीरे परिगृहीतः शरीरान्तरं सारी मनः स
हचरद्वृत्तिपावत्त्वात् कस्मिन्विकृतं स्वभावक्षितस्त्रियेत्यमनादन्याह शंकमीकुर्वाद्योगतिवसतां नद्दर्पनादिभिक्षादि
त्याह केन प्रमाणेनमुक्तं। भस्त्राध्मापयितेवेति दृष्टान्तः। प्रयोगस्त्वेवं। शरीरवर्ती वक्त्रारं तोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितं सम्यक्त्वेनाना
वेसति विकृतक्रियावत्त्वात्। भस्त्रादिवत्। अथवा शरीरे वायुर्नैकृप्रयत्नवत्प्रेरितः। प्रसन्निमृक्तेने वि
कृतक्रियावायुत्वात्। भस्त्रावायुवत्। लिंगान्तरं विवृणोति निमिषोन्मेषेति। अक्षिपक्ष्मणोः संयोगहेतुः कर्म निमेषः
विभागहेतुरुन्मेषः। तेनापि प्रयत्नवाननुमीयते। नन्वेन वायुविकारत्वनिर्णयनस्पन्देनानैकान्तिकमत
आह नियतेनेति। नियमेन यादृग्निमेषोन्मेषकर्मैव प्रयत्नवदन्वयव्यतिरेकानुविधायि दृष्टं तादृशेन त्व
र्थः। अथ किमिदं तादृशत्वं उक्तापूर्वकत्वमिति चेत्। न। स्याप्यसिद्धतयासाध्यत्वात् हिताहितप्राप्तिपरिहार
योग्यत्वस्याविवक्षितत्वात्। अविवक्षितत्वे वा दृष्टपर्वतीनिवृत्तिभ्यामेव गतार्थत्वात्। सत्यं। प्रपंचार्थमुपन्यासः।
अत्रापि प्रयोगः। जीवच्छरीरं भोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितं विशिष्टनिमेषोन्मेषक्रियावत्त्वात् दारुयन्त्रवत्। विशिष्टं वा

नि २ मितेषोन्मेषकर्म प्रयत्नपूर्वकं विशिष्टनिमेषोन्मेषकर्मत्वाद् दारुयन्त्रनिमेषोन्मेषकर्मवत्। जीवनलिंग
कमनुमानमाह देहस्येति। वृद्धिरवयवोपचयः भग्नक्षतयोर्दीर्घच्छिन्नविच्छिन्नयोरस्थिपर्वमांसभागयोः संरोहणं
संघट्टनं तयोर्निमित्तेन तयाधिष्ठातानुमीयते। शरीरावयवानां वृद्धिर्भग्नक्षतसंरोहणो प्रयत्नवन्निमित्ते वृद्धि
त्वात् संरोहणत्वाच्च। गृहकुड्यवृद्धिवत् संरोहणवच्चेति। कृत्स्नैव जीवनशब्दः जीवनकार्यवृद्धिसंरोहणोपलक्षयति। मु
ख्यतो हि स्वकर्मोपार्जितशरीरावस्थितेनात्मना मनःसंयोगो जीवनमिति। क्वचित्संरोहणादिपदं श्रूयते
ते नाहारोपादानमजो रसग्रहणे गृह्यते तेन तथा हि जीवच्छरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं अभिमतानभिमतोपादानोत्स
र्गा[illegible]वत्त्वात्। यन्त्रधारागृहवदिति। नचैतद्दृष्टान्तादिगतं वक्ष्यमाणादिनानैकं। तत्रापि नोक्तविशेषाधिष्ठानत्वस्ये
ष्टत्वात्। लिङ्गान्तरमाह। अभिमतेति। अभिमतविषयो रूपादिस्तद्ग्राहकं करणं चक्षुरादि तेन संबन्धः संयोगः त
स्य निमित्तं कारणं यन्मनःकर्म तेनात्मानुमीयते। गृहकोणेषु व्यवस्थितो गृहकोणव्यवस्थितः तमेव पेलक
मुद्दिश्य पेलकस्य कन्दुकस्य प्रेरकः दारको बालकः तद्वदिति। अयमाशयः। प्रयत्नज्ञानायौगपद्यात्मनस्तावदस्य
त्वे शरीरकमेकमनुगतिमच्चेति सिद्धं तत्प्रत्ययित्वेदमुच्यते। मनः प्रयत्नवदधिष्ठितं गुरुत्वादिकरणान्तराभा

५४

वेसतिमत्वात्। इत्यस्य ग्रिमकेनपेलकवदिति। ॥ अदृष्टापर्संगृहादेवत्। त्रक्रियास्यादितिवेत्। कविदेवमपियध
व्येवमप्या स्मसिद्धिः। तथाप्यभिमतेत्यादिना इक्षानुविधायिनः कर्मेत्तो लिंगत्वेनविवदितत्वात्स्त्रपलवद
धिष्टान्नसिद्धिः। यद्यपिज्ञानविषयः इच्छेवा विषयीक्रियते इक्षा विपक्षप्रयत्नविषयः। स्यात्। मनस्त्वतीद्रियंसद
ज्ञातंकथमेवं भविष्यतीतिचेत्। तथापि स्पर्शेनेंद्रियेयात्मनमनज्ञकुंदे पवहानाडीवन्मनो वहनाडीनामुपलं
भात्। तकेवरा विज्ञाप्रयत्नो ॥ अदृष्टविप्रकर्षेण तदपि व्याप्नुतदुत्तुमनो। ॥ अदृष्टस्यनियामकत्वात्त्वतत्रैवतद
तत्स्वसद्दं। नहि ... जलाद्यस्य वहनर्तो दहेन वोमनोद्यः मर्देहेन वोनाडमः। वक्तुवोपलं ... पंतेनवाननतद्विषयः
प्रयत्नः। ॥ अनाद्यन्यासवासनावशादृदृष्टविशेषनियतंस्यार्शनिमेवप्रत्यहंतत्रकारणमेव ... षितव्यं। तथाप्रक्तोने
पीतिइंद्रियंतत्प्रकारंविद्वत्तोतिनयनेति। नयनस्यवक्तृकोविषयः। विरबिल्वादिरूपंतस्यालेविनंग्रहणं। तस्यानें
तरंरसस्यानुस्मृतिः। तदनंतरंव्याप्तिस्मृतिस्तदनंतरंतथाविधरसस्यानुमानमित्यनेनक्रमेणेंद्रियांतरस्यरस
नस्यविकारोदंतोदकसंप्लवलक्षणः। तद्दर्शनादनुमयदर्शनुमीयते। ऽन्यात्यानुमयं ... द्रष्टुंशाजमस्ये त्युनयद
र्शी। ॥ अनेकज्वाद्वानंतगतप्रदेशैकवदिदितिदृष्टांतः। प्रयोगस्तु। नयनादींद्रियमचेतनंनियतविषयत्वात्ज्ञगवादृवत्।

पक्षत्वेन तो नियतविषये स्पो ऽभिघाते प्रतिसंधानत्वात्प्र० प्राकृपत्यगावत् दृष्टिवदिति। अन्यथा ऽन्ये

न दृष्टस्यान्येनास्मरणात् प्रतिसंधानानुपपत्तेर्दृष्टानुपपत्तेर्विकारानुपपत्तिः। कारणाभावादिति। ननु तत्त्वादि

प्रयत्नवानधिष्ठाता शरीरमुपलभ्यः। तथा सिद्धदृष्टान्तबलेन विग्रहस्यापि तथा सत्त एवाधिष्ठानानुमानमुपि

तः। अनवस्था तथान्यैवमिति चेत्। तर्हि विग्रहस्य प्रयत्नवानस्तु। कृतं ततो ऽपधिकेनाधिष्ठात्रेति। नाप्रतिसं

धानत्तथाभावात्। शरीरस्य भेदेन तथात्वानुपपत्तिः। एतेन कार्यत्वादिना प्रागेव तस्यैव तत्प्रप्र

तिषेधात्। प्रतिषेत्स्यमानत्वा ऽ. त्वाच्चेति एवं कार्यत्वकरणमनुमाय गुणो गुणिनं ननुमिनोतीति सुखेति। तथाहि

सुखदुःखेच्छाद्याश्रिताः गुणत्वात् रूपवदिति द्रव्येतरः। ऽ नाश्रितत्वे द्रव्यान्तराश्रितत्वे वा गुणत्वबाधात्। सिद्धं गुणत्व लं ५

मेषां कार्यत्वे सत्यव्यापकत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत्। कार्यस्य द्रव्यत्वे सति निरवयवत्वात् कर्तृत्वबाधात्

कर्मत्वे संयोगविभागानपेक्षकारणत्वप्रसंगात्। सामान्यादित्वे स्वच्छत्वबाधात्। तादिस्यादयस्तर्कोऽवहनीयाः। नव

त्वमीषां गुणत्वात् द्रव्याश्रितत्वं तथापि शरीराद्याश्रितत्वं इन्द्रियाश्रितत्वं वा न विप्रत्यतीस्यत आह। नेत्येति

कस्मादिति शिष्यस्याकांक्षायां हेतुनाह अहंकारैकवाक्यभावात्। सामानाधिकरण्येनानुभवाविरोधादित्यर्थः॥

ति ५

त ५

॥५८

५९

योऽहं सुखसाधनं स्रक्चंदनादिकमुपलब्धवान् तदुपादित्सुः प्रयतमानः तदुपलब्धवान् सोऽहं सुखी योऽहं दुःखसाधनमहि
कंटकादिमुपलभ्यापि न परिहृतवान् सोऽहं दुःखी योऽहं दुःखं सुखं वानुभूतवानस्मि सोऽहं तत्साधनमिदानीमुप
लभ्यादातुमिच्छामि द्वेष्मि वेत्येवं नेन क्रमेण प्रतिसंधीयमानाः खल्विमे गुणाः सुखादयोनुभूयंते दुःखप्रतिसंधीय
मानत्वममीषामनेकाश्रयत्वे तया विरुध्यते चैत्रस्य मैत्रसुखा[illegible]नुप्रतिसंधानादर्शनात् । तथा च शरीरेंद्रियाणाममीषा हि२
स्यहं प्रकरणानि भेदेन भिन्नत्वात् तद्गुणानाममीषामप्रतिसंधानप्रसंगात् भिन्नाश्रयाणामपि वाप्रतिसंधा
ने चैत्रमैत्रगुणानामपि प्रतिसंधानापत्तिः । न तु शरीरगुणा अपि प्रतिसंधीयंते स्वतद्घटना । योऽहं गौरः स्थू
लोऽभूवं सोऽहमिदानीं श्यामः कृशो दीर्घो वा इति । नातस्य भ्रांतत्वात् एकतमस्यापि प्रतिसंधानं भ्रांतं भवितीति
किं नः छिन्नमिति चेन्न । नास्मत्तुरभ्रांतत्वात् । अन्यस्येन दृष्टस्यान्येनास्मरणात् । अन्यथातिप्रसंगः । तस्मात् प्रतिसंधा
तुर्देहादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे तदधिकरणत्वेन सुखादीनामनुमीयमाने प्रयोगः सुखादयो न शरीरेंद्रियगुणाः अहंका
रेणासमानाधिकरणत्वात् । स्मृतिवदिति । स्यादेतत् प्रतिसंधानं तदवलेन स्मृतिबुद्धौ देहाद्यनधिकरणत्वं
सिद्ध्यतु देहादिभ्योऽप्यभेदे च प्रतिसंधातुः स्मर्तुर्वा समाप्यत्वात् । सुखादयस्तु क्रमजेप्य कदाचिद् देहे धर्मा स्युस्तत्रां

॥५८

तिवयादृहेकारसमानाधिकरणतयाप्रतिसंधानस्यं तदितिवेतुं न। ज्ञानेन भिन्नाधिकरणानां कार्यकारणभाव
नियमानुपपत्तेः। न च स्यान्योन्यान्यत्वप्रयुक्तिति। अन्यः प्रपतदितिसंभवति। तथात्वे चात्मैत्रे दृष्टं चैत्रे स्मितनिर्जैत्रो
पत्तेः। तस्मादेकाधिकरणत्वेनैवानीषां कार्यकारणभावनियमो नान्यथेति। हेत्वंतरमाह प्रदेशादर्शित्वादिति
देहाद्यव्यापकत्वादित्यर्थः। प्रयोगस्तु। सुखादयो न स्पर्शवद्विशेषगुणाः तदव्यापकत्वात्। ये पुनस्तद्विशे
षगुणा न ते तदव्यापकाः यथा रूपादय इति व्यतिरेकी। यद्वा संयोगवदित्यन्वयः। हेत्वंतरमाह अयावद्द्रव्यभा
वित्वादिति। सत्येव स्पर्शवति द्रव्ये निवर्तमानत्वादित्यर्थः। ये पुनः स्पर्शवद्विशेषगुणाः ते यावद्द्रव्यभाविनो
भवंति यथा रूपादय इति व्यतिरेकी। संयोगवदिति पूर्ववदन्वयः। अनयोस्तर्कः। यदि सुखादयः स्पर्शवद्विशे
षगुणाः भवेयुः अनियतबुद्धिकर्पोमूर्वेयुः। नियामकाभावात्। विषयविषयीभावस्य नियामकत्वे चैत्र
स्य बुद्ध्या मैत्रविषयित्वान्मैत्रस्यापि तत्सुखादेरुत्पादनप्रसंगादिति। स्यादेतत्। तथापि नात्मांहेतुस्वामि
द्विविशेषगुणत्वमनीषां निषिद्धं। शब्देन व्यभिचारात्। न हि शब्दो यावद्द्रव्यं भवति नापि श्रोत्रं आवर्तते। निमित्ताति
शयेन तत्संनिधिमपेक्षोत्पत्तेः। अन्यथापार्श्वस्थशब्दः प्रतीयते शब्द इति प्रसंगानुत्पन्नेति तोशब्दोस्याहेत्वंतर

माहबाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वादिति। मानसप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। नशरीरेन्द्रियागुणाः इच्छादयः मानसप्रत्यक्षत्वात् बु
द्धिवत्। ज्ञानवैयधिकरण्येन वा मीमांसकाभिमतप्रत्यक्षत्वप्रसंगः। तथापि वा प्रत्य[illegible]त्वे चैत्रेण मैत्रसमवेता
नामिच्छादीनामुपलंभापत्तिः शरीरादिगुणानाममीषां बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वे रूपादिभिरनुपलंभप्रसंगः। म
नोग्राह्यत्वे वा तद्धर्मिणामस्मदादिभिरपि रूपाद्युपलंभापत्तिः। इंद्रियसामर्थ्यनियमाद्रूपरसादिवन्नियमो भवि
ष्यतीति चेन्न। मनसः सर्वविषयत्वात्। निपतन्बाह्यविषयत्वे मनस्यव्याघातात्। अहं युवा कामी यते सुखी
दुःखी वा स्पर्शेन सुखो वा पुरुषो[illegible]इति मनो मे दुःखितं मनसि मे हर्षः पादे मे सुखं शिरसि वेदनेत्यादिप्रत्य
यात्। शरीरेन्द्रियगुणत्वममीषां शंकितमिति तदेव प्रतिषिद्धमन्यगुणत्वे तु शंकैव नास्तीत्युपेक्षितवानात्मसंप्रति
पूर्वहेतूनां चेष्टादीनां रथकर्मणा व्यभिचारादित्यादिषु दृष्टं तेषु विशेषविरोधमानमपरिहाराय तत्प्रत्यक्षसिद्ध
त्वमिच्छति चिरे स्वात्मानमेव दृष्टं न पिष्टामहत्वमित्याधायप्रत्यक्षमाह तथाहमिति। अहमिति शब्देन प्रत्य
यमुपलक्षयति। यथा परमात्मानुमीयते। तथा प्रत्यक्षतोऽप्यहंप्रत्य[illegible]पेन स्वात्मा विषयीक्रियत इत्यर्थः। न
न्वहंप्रत्ययो लिंगजः शाब्दो वा तदनुसंधानमेतदौपजापमानत्वात्। ननु पृथिव्यादि[illegible]दिविषय एवाय

महंप्रत्ययो न विषयतीत्याशंक्य तन्नेमाह पृथिव्यादिशब्दव्यतिरेकादिति॥ पृथिव्यादित्वप्रत्यये वैयधिकरण्या
दित्यर्थः। एवं चाहंप्रत्ययः पृथिव्यादौ न भवेत्। अहं पृथिवी। अहमापः इत्याद्याकारो न भवेत्। इत्यादिप्रत्ययवत्
नत्वेवं स्यादेतत्। सामान्यतो मा भूत्। विशेषतस्तु न विषयतिपया काश्चित्पार्थिवो गोघटादिर्न सर्वः। तथा
तथैकश्चित्पार्थिवोऽहं मैत्र इति को विरोधः। न। अहंकारस्य प्रतिसंधातृत्वे विषयत्वात्। शरीरस्य च भेदे
नाप्रतिसंधातृत्वादित्युक्तत्वात्। तन्मात्रपरमाणवः स्थिरत्वात्प्रतिसंधातृत्वेनाहंकारविषया भविष्य
न्तीति चेत्। न। तेषामतीन्द्रियत्वात्। अपि च शरीरारम्भे वर्त्तते तस्य बाह्येन्द्रियत्वमापद्येत। तथा च चक्षु
रादिव्यापारापगमेऽहंप्रत्ययो न स्यात्। मानसत्वे शरीरस्य तद्गुणानां तगौरत्वादीनां मानसत्वप्रसंगः।
न हि निर्गुणं द्रव्यमुपलभ्यते। तथा बाधकादीनामहंप्रत्ययवत् रूपादिप्रत्ययापत्तेर्दशनिति तस्मात्पर
मार्थतः सामान्यतो विशेषतश्च सकलपृथिव्यादिप्रत्ययव्यतिरेकादहंप्रत्ययस्य इति सिद्धं मासंबन्धात्। तथा
च वैष्णादीनां हेतूनामात्माकार्यत्वे सिद्धे परमात्मनि तत्स्वारसिद्धिः। यथ वदित्यादो मक्षुरीरवदित्यादिविपरिणामे
नोदाहरणस्य निरूपद्रवत्वादिति सर्वमवदातं। तदेतदेव नाशिकैरुपन्यस्यते। बुद्धेर्हि कार्यस्य पद्मपादान

।५१।

5।

कारणमात्रमविवक्षितः स एव [illegible]नो बुद्ध्यंतरं । रूपरसादीनां गुणानामाश्रयो द्रव्यं तदपि प्रक्रियामात्रं । तत्तिक
त्वसिद्धावस्य षट्पदार्थीकाव्यस्य बालजलेनार्पत्वात् । तथा हि । [illegible]पलानतन्तुनिष्ठा कृपयाघटः
संख्यविवादाध्यक्षसितः शाङ्कादिरिति । स त्वं तावद्घटत्वं किंचिद्दत्तप्रकल्पितेनावर्थक्रियाकारित्वं बोधस्य
विवक्षितं । तत्र भावानां प्रत्यक्षसिद्धं । अक्रमेण क्रमयौगपद्याभ्यां । न हि क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः शक्तिक्रमपि क्रमात् ८
शक्यते । व्याघातस्फोटत्वात् त्वात् । [illegible] । न क्रमवृत्ति निषेधस्यैवाक्रमाभ्युपगमात् । नाक्रमवृत्ति निषेधस्यैव क्र
माभ्युपगमात् । न ह्यभ्युपगमेव प्रतिषिद्धो एकाकारं च वृद्धि । तौ च क्रमाक्रमौ । स्थिरो सं भवतो वर्थक्रियाम पि
ततोऽपि च वर्तिपतः वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले हि अतीतानागतयोरर्थक्रिययोः समर्थत्वे तयोरपि क
रणप्रसंगात् । असमर्थत्वे तु पूर्वोत्तरकालयोरपि करणापत्तेः समर्थोऽप्यपेक्षणीयासन्निधेर्न करोतीति तत्सन्निधेः कु
करोतीति चेत् । अथ किं मर्थं सहकारिणमपेक्षते किं स्वरूपाभावार्थमुतोपकारार्थं अथवा कार्यार्थं न प्रथमः स्वरूपस्य स्वका
रणाधीनस्य नित्यस्य स्वरूपे च सिद्धत्वात् । न द्वितीयः स्वयं सामर्थ्ये असामर्थ्ये वा तस्यानुपयोगात् । सामर्थ्ये हि
स्वयमेव कार्यं कुर्यात् किं तेन । असामर्थ्ये तु सहकारिसहस्रेणापि न कुर्यात् । न तृतीयः किं तेन । एवं न तृतीयः । तप

कथं वस्तु सहकारिणामप्यनुपयोगादिति । अनेकाधीनस्वभावतया कार्यमेवापेक्ष्यत इति चेत् । न । तस्य सर्वतन्त्र
स्वातन्त्र्यात् । सर्वतन्त्रं एवाकार्यत्वप्रसङ्गात् । तद्धि तस्मात्कारणादपि स्यात् । तस्माद्दैवं न भवेदिति । अथ चाकेवलमपेक्षा नाम किं
तैः सह करोतीत्ययं स्वभावः परस्परसन्निधानः स्वभावभेदः । अथ तैर्विना न करोतीति व्यतिरेकनिष्ठं स्वरूपमेवाहो
स्वित्तैरुपकृतः करोतीत्युपकारभेदः । न प्रथमः । स्वभावस्य तादवस्थ्यात् । न हि तस्य सहकारिव्यावृत्तौ स्वभावव्या
वृत्तिः । ननु यत एव सहकारिव्यावृत्तौ अस्य स्वभावेन व्यावर्तते अत एव तैर्विना न करोति किं तु तैः सहैव सहै
व करोतीति स्वभावं लक्षयामः । स बहिः स्वभावभेदः । सहकारिसाहित्ये सति कार्यकरणे नियतः सहकारिणो न उपस्यात् ।
प्रस्तुतप्रमाणमानाऽनपि गलेपातेन बधा । अन्यथा स्वभावहानिप्रसंगात् । अत एव न द्वितीयः ।
अकर्तृस्वभावापरावृत्तेः । अथ तद्विरहाकर्तृस्व[illegible]वस्यात् । कालान्तरेऽपि स्वभाववशादुपसर्पन्तोऽपि सहकारिणः
पराननुपघ्नन् कुर्यात् । न तद्विरहाकर्तृशीलास्य[illegible] स्वत्वेऽयमिति । अथ सहकारिप्रसन्नकर्तृस्वभावात् तद्विरहे
ऽकर्तृरूपत्वमिति प्रायः । विरुद्धधर्माध्यासस्य हि तादवस्थ्यात् । तिंघात् । नवापं कालभेदेन परिहर्तुमशक्यः धर्मिणोन

ना

॥१२॥

तिरेकात्। अतिरेके वा स्यादसीन्यायवत्तेः। तथाहि। सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यामन्योन्यधर्मी स्वरूपेण न किंचिदेव स्यात्। उप
कारपक्षे त्वनेकमुखानवस्था दुर्धरेति योपन्यासस्यापि न योग्यः। तथाह्युपकरोपकर्तव्ययोः सहकार्यकार्ययोरपेक्षा
उपकारपरंपरापातादिति चेत्। उपकारेणाप्युपकर्तव्यमिति तत्परंपरापाताद्दुस्पदा। कर्तव्यस्य चोपकारस्य धर्म
भेदे धर्मि[illegible]वक्तव्येत। भिन्नो तु धर्मिणः किमायातं। न ह्यन्यस्मिन् जाते नष्टे वा अन्यस्य[illegible] स्वरूपं किंचिद्भवत्य
तिप्रसंगात्। अनुपतेनापि तस्य किंचिदुपकारं तत्संधानाय यमिति तत्तीयानवस्था। स्यादेतत्। सहकारिको[illegible]याम
तिप्रसंगात्। उपकारपक्षेऽनवस्थानादिति। तथा पुंसां संज्ञोत्पत्तौ बीजमपि पवनपा[illegible]स्तोऽङ्कुरानुकरोतीति प
क्षे किं येनैव स्वभावेनांकुरं करोति तेनैव पवनादीनपेक्षते। अथ प्रथमः। कार्यानारंभेऽतिप्रसंगात्। न द्वितीयः। ए
कस्यापि हि तस्य स्वभावभेदापत्तेरिति। तदसि किं दृष्टान्तोऽसिनं। साहित्यकरणाय चदृष्टायां स्वपेक्षिणिकस्य पेक्ष
त्वादेवमसमर्थस्य सहकार्यमपि किंतु। अन्यथा तु निरपेक्षत्वमेवात्तैर्वर्णितं स्यात्। सत्वात्। सहकार्यनुपकार्यत्वाद्वा।
स्थिरस्वभावस्त्वेर्विनाप्यस्तीति समर्थः। किं न कुर्यादिति विशेषः। एकस्यैवानेककार्यकारिस्वभावस्य स्वकारणादुत्पत्तेः।

६ × भावः किं निरपेक्षः सापेक्षो वा। केवलात्संवत्सरसहस्रेणापि कार्यानुपपत्तेः न द्वितीय
अनुपकारापेक्ष ६

क्रे ३

कार्यभेदेन। स्वभावभेदापादनेऽस्यापि दूरनिरस्तत्वात्। न च स्थैर्यपक्षे प्रत्ययः [redacted] संभवति। तदुक्त
मेकरनंतरमेव तावत्कार्यकरणप्रसंगात्। तदैव तत्स्यात् स्वभावत्वादिति। एतेनैकजातीयत्वे एकदेशकालप्रसंगादपि
निरस्तो वेदितव्यो। तस्मात्क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहलिंगकाया वर्त्तमानार्थक्रियादशलोके विश्रा
म्यतीति प्रतिबंधसिद्धिः। अन्वयेन वा। यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना। यथा शीतोष्णौ। क्षणभेदेन विरुद्धधर्माध्यस्तं
च विवादास्पदीभूतो भावः। न चायमसिद्धः। सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसंगतद्विपर्ययाभ्यां सिद्धत्वात्। तथाहि। यद्यदा
यज्जननसमर्थं तत्तदा करोत्येव। यथा सामग्री स्वकार्यं। समर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानागत
योरप्यर्थक्रिययोरिति प्रसंगः स्वभावहेतुः। सामर्थ्यमात्रानुबंधित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य। यद्यदा यन्न करोति तत्तदा
तत्र न समर्थं यथा शिलाशकलमंकुरे। न करोति चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानागतेऽप्यर्थक्रिये
इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसंगविपर्ययइति। अत्र संक्षेपतः किंचिदुच्यते। सत्वं तावदसिद्धं व्याप्तिकतया व्याप्यत्वासि
द्धमसिद्धप्रभेदोऽस्माकं। संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकतया सं[illegible]दिग्धानैकांतिकमनैकांतिकप्रभेदो बौद्धस्यानैकांतिकु
र्वद्रूपत्वा[illegible]क्षेपकरणाच्चर्मेऽस्य स्वनंतरक्षणिकत्वादिक्षणहृ[illegible]दन्यादृशां सामग्रीमुपादाय प्रसंगाद्येककार्यस्यतपाठे

१ -मा १

॥५३॥ तस्य संदिह्यते नन्वेवं सत्त्वे भावस्य [illegible]त्यक्षमनुमानं वा संभवति । सहकारिषु सत्सु करोति तैर्विना न करोतीत्यन्वयमस्य स्वभा
वोदर्शीनानति क्रमेणाभ्युपगम्यते । अ[illegible] विरोधस्तु । अन्वयवादिसिद्धत्वाच्च । व्यवस्थैव तद्वश्याभ्युपगमनीया । द्वितीय[illegible]कोपि हि भावः कु
र्वद्रूपः सहकारिभिः सहैव करोतीति नियमतः स्वभावः । अन्यथा [illegible] सहकारिणामसहकारित्वप्रसंगात् । ततोन्वयनियमेन तैर्वि
ना न करोती[illegible]त्येवेति व्यतिरेकोप्यवर्जनीयः । अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरस्य नियमस्यान्यतरस्यासिद्धिर्नान्त[illegible]दियक
ति ५ त्वादिदं बौद्धस्य चेतः । तथा च तैर्विनाकृतस्य करणमापद्यमानमापद्यकमेव व्याहन्तीति । नन्वन्त्योस्तं तैः सहैव करोतीति स्वभावा
भ्युपगमे सहका[illegible]रिणो न ज्ञाप्यातुं च स्तुतपानायमानानविगलेपाशेन बध्वा कृष्या नयेदिति । सत्यमुक्तमात्मानमवीक्ष्य मा
केन ततु तु प्रत्य[illegible]पितं । तथापि व्यतिरेकनियमे सहकारिणः स्वकारणादापतन्तो निवार्यं न कुर्युः । तैर्विना न करोतीत्यय
[illegible]मस्य स्वभावः । अथ तैः सहैव करोतीत्ययमस्य स्वभावः । एवं तर्हि विरोधः स्यात् । स्यादेतत् । स्वकारणाधीनसन्निधयः स
हकारिणस्तेषामुपनयापनययोरयमनीश्वरः । यथोपनिबन्धेन तु [illegible]त्यते । यदि सहकारिणो न स्युः न कुर्यादिति न तु तेन तदा
नीं सन्तीति । तैर्विना समर्थो नास्य स्वभाव व्यतिरेकेणान्वस्माकं मत्येव मस्त । स्वकारणाधीनसन्निधीनां सहकारिणामु
पनयापनययोरयमीश्वरः स्वयथोपनिबन्धेन न तु [illegible]न्वेतो । यदि सहकारिणः स्युः कुर्यान्न तु तेन तदानीं सन्तीति । स्यादेतत् । ॥५३॥

तैः सहैव करोतीति तैर्विना न करोतीति त्वयमस्य स्वभाववृत्त्या वेधाः समो स्तुपगमः॥ किं त्वयं विशेषः तैः सहैव करोतीति (अयम
स्य स्वभावः स पश्चाद् इत्थं न वा। प्रथमे पश्चादपि कुर्यात् तु द्वितीये त्वस्मन्नयापातद्वृत्तिः॥ अथ तत्र वा विमतैः तैः सह कुर्वतो
पि यस्य स्वभावस्तैर्विना न करोतीति स यदा क्षितदा न कुर्यादेव नास्ति वेत्तु। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेऽन्वयव्याप्तिवृत्ति
५ रा दिति स्वैपद्दानिप्रसंगः॥ स्वरूपमस्येव तैर्विना भावमात्रं तु नास्त्येवेति वेत्तु। समापि तत्र तत्काले स्वरूपमस्तित्वस्या
हि समात्रं नास्तीति समः समाधिः। तस्मात् सह कुर्यादन्वयव्यतिरेकोपलक्षितमपेक्षितं तं वक्तव्येन स्वरूपमेव तावान
नां तादृशमे वसामर्थ्ये पदार्थः तदेव सहकार्यन्वयमपेक्ष्य कुर्वदित्युच्यते। तद्व्यतिरेके कं न पेक्ष्य का कुर्वीदिति युक्तं तु
त्वरूपामः अस्त्वेवासमर्थो समर्थस्य [illegible] भावः तथापि क्षणिकपक्षे एव कालेऽनेनाविरोधस्तु प्रसिद्धो विरुद्ध
मोध्यासः। कथं। यदापि हि क्षणिको भावः स्वकालस्य एककामपि कं चिदर्थक्रियां करोतीति। तदा नानेवार्थक्रियां का लान्तरे
पि किन्न करोतीति परिणामवयात्। असत्वादिति वेत्तु। किमन्त्वसत्वेन। न हि सत्वप्रयुक्तं कारणं। तथा स इति देशान्तरेपि
कुर्यात्। तस्मात्तत्र कालेपि देशेवा सत्वे वा मा। तत्तु यदि समर्थस्तदा कुर्यादेवा। अतएव स्वज्ञानं ति कं [illegible] विज्ञानं प्रभृत्यन्त
रेनमपि सुषुप्तस्य जागरावद्ध्ज्ञानमुत्पादयतीति प्रज्ञाकराः। अकामयैव नकरो [illegible] तीति वे, तु स्थिरे पेवमेवादावो

54

मस्त्वाऽसत्त्वमेवासामर्थ्यमिति चेन्न। तत्कालाऽसत्त्वात्। समस्त[illegible]कालस्यैव तदा तामेवार्थक्रियां कुर्वाणो गीर्वाण
शापेनापि नापह्नवयितुं शक्यते। किं पुनस्तावामुनानर्मपीडाजनितवि[illegible]कृपविक्रोशमात्रेणाऽसामर्थ्ये तदापि न कुर्या
त्। किं वा तस्य मते सत्त्वमपि वक्तुं नास्ति किंतु स एव भावः। तदा वचनं न विरुद्धधर्माध्यासः। एवं स्वविधिनिषेधस्वभावत्वा
नुपपत्तेः। कानुपपत्तिः संप्रत्येतदयमस्ति कालान्तरे च नास्तीति चेन्न। सामर्थ्यासामर्थ्ययोरप्येवमस्तु। प्रथमं समर्थस्या
समर्थस्य वा पश्चात्स्वभावविपर्ययः कुतस्त्यागादिति चेन्न। प्रथमं सतोऽसतो वा पश्चात्स्वभावविपर्ययः कुतस्त्यागत
इति तुल्योऽनुयोगः। न चायं स्वभावविपर्ययः किंतु स्वदेशकालस्यैव चान्यदेशकालयोरसत्त्वमवस्थाकारादिस्वकारणादे
वायातमिति चेन्न। ममापि नामार्थक्रियां प्रति इदानीं समर्थोऽन्यदाऽसमर्थ इति स्वकारणादेवायातमिति तुल्यं। तस्मात्सार्थ
क्रियानेन न तदैव कर्तव्या नान्यदेति स्वभावनियमो ह्युभयोर्दर्शनयोः समानः। अन्यदा तु न कर्त्तव्यैवेति क्षणिकपक्षेऽन्य
न्यदैव कर्त्तव्येति स्थिरपक्षे इति विशेषः। न चान्यदान्यकरणात् तदा तत्करणयोः कश्चिद्विरोधो येन देशभेदेनार्थक्रियाभेदे
ऽपि भवदुपपत्तेः। तस्माद्देशकालविषयभेदेन करणाकरणे सामर्थ्यासामर्थ्ये विरुद्धे एव न भवत इत्यन्योन्यसर्वविरुद्ध
धर्माननुसर्तव्यः। स यत्र नास्ति तत्र तत्र हेतुत्वं न वधेरपि गगनादेरप्यनेकत्वानुसर्तव्यमिति रहस्यं। विस्तरस्त्वात्मतत्त्वविवेके

 नं: ८

न्यायकुसुमांजलौ वा ऽत्र नत्र सन्निधिप्रामाणत्वादिति। एवं स्थैर्यसिद्धौ न बुद्धिबुद्धेरूपादानां गुणत्वात्। अनवगुणगुणिनो
रभेदः विरुद्धधर्माध्यासादिति संक्षेपः। यतः सर्वं सुखं स्यादेतत्। तत्किं सुखादयस्त्वात्मनो गुणाः तैरेव गुणैरनुमातव्यः
न त्वेवं बुध्यदृष्टादीनामगुणत्वे ऽन्यगुणत्वे वा बहुविप्रवेन। सुखादीनाम[illegible]त्मगुणत्वं न सिध्येत्। संयोगाद्यन्तावे
तेषां तद्गुणानां कदाचित्कत्वानुपपत्तेरित्याशंक्याह। तस्य गुणा इति। तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि गौरवान् स्वत्रकारानुमति
माह। आत्मलिंगाधिकारे इति। ज्ञानादित्वे बुद्ध्यादयः प्रयत्नांताः सिद्धाः यद्यपि बुद्धिस्तत्रैकं त्वेनानाग्नितथापि सु
खादय एव स्वकारणात्तथा नामान्विपंति। न ह्यन्यसमवेतयेष्वबुद्ध्यान्यस्य सुखादिकमुत्पद्यते। तथा त्वे देवदत्तेनैवं द
नस्पर्शमनुभवति। यज्ञदत्तस्य सुखमुत्पद्यते। इंद्रियांतरविकारश्चे न पद्दृष्टि त्वं विवक्षितं बुद्धिगुणत्वमात्मनो दृष्टि
ति। तन्मिभावः। धर्माधर्मौ वात्मांतरगुणानामकारणावचनादिति। विहितनिषिद्धावर्णत्वेन धर्माधर्मौ जायेते। विरुद्ध
त्वात् कर्मतः कालांतरभाविफलहेतुत्वानुपपत्तेः। तौ कुत्र जायेते। नित्यपेक्षायां स्वत्रकारेणोक्तं ऽत्रात्मांतरगुणा
नामात्मांतरगुणेष्वकारणत्वादिति। अस्यार्थः। अन्यसमवेतादृष्टधर्माधर्मैरन्यस्य सुखानुपपत्तेः। तत्सन्निवाक्
१ तत्तनिरक्तः तान्यागमप्रसंगात्। न वान्यसमवेतत्वेपि तेषां तत्कर्तृत्वात्। न हि दृष्टवैदृष्टेन तत्कर्तृत्वं कर्मणोनिवर्तते। तद्वयं प्रमा
१४ तत्त्व[illegible] लिंगादिष्वपि प्रसंगात्। दृष्टः प्रयोजनाद्वेष[illegible]तत्त्वेपि ४१

55 णार्थः। देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतकार्याः स्युर्देहाताश्चशरीरावयवाः। कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्। गृहादिव
दिति। ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां तु यज्ञास्यामपि पुत्रपौत्रगामिफलत्वसिद्धिः। तदाश्रयापूर्वत्वेन नद्यादेर्वैयर्थ्यमनिवारः। अन्यकृतेन
चकर्मणोऽन्यत्रापूर्वोत्पत्तिरिति वशास्त्रसिद्धा रक्षा वृथादिवदिति। तदेवं धर्माधर्मावात्मगुणावनुमेयानुमतौ। संस्कारेण
तु५ दनुमतिमाह संस्कारः ॥ स्मृतेस्त्यदावितिः। अनेनात्मसंयोगात्संस्कारोऽत्र स्मृतिरिति स्मरणं स्मारयति। न चान्यत्रसंस्कारे
णान्यत्र स्मृतिः देवदत्तेनानुभूते यज्ञदत्तस्मरणप्रसंगात्। अतोऽनुभवसमानाश्रयसंस्कारः सिद्ध इत्यर्थः। व्यवस्थाव
चनात्संख्येति। नानात्मानो व्यवस्थात इति सूत्रं दर्शितं। द्वित्वेन सामान्यतः संख्यायां सिद्धायां किंपुनरित्यादिबहुत्वं वत्५
उताकाशवदेकत्वमेवेत्यतो नानात्वे दर्शिते नांतरीयकतया बहुत्वसंख्या दर्शितेत्यर्थः। अथ कोऽयं व्यवस्थानियमः। प्र
वे५ यमस्मात्कश्चित्संसरति। कश्चिदपवृज्यत इति यद्येक एवात्मा अमुकः प्रज्ञादेवापवृज्यते इति कोऽपरः संसरेत्। न वै
यतः कोऽनेनापवृज्यते एव कश्चित्। तथा सति नापवृज्यतेव। न चैवं नादौ संसारे पत्नवर्त्तितं तद् कल्पितं। नैसंगवादिनं
च बंधमोक्षावेकस्य सं[illegible]भवतः; विरोधात्। अपरा च व्यवस्था कश्चिदीश्वरः कश्चिदनीश्वर इति। न चेश्वरो जगति
नास्ति। तज्ञावेपत्यस्य कृतत्वात्‌ नापसमद्दादपः स्वात्मनिष्ठानुं सर्वकर्तृत्वापक्षेति। उपर[illegible]शापापेक्षत्वादिकाविषा ॥५५॥

२ ४ पि सुखदुःखे स्यातां को दोषः। न ब्रूमः। एकस्य सुखदुःखे न संभवतः किंतु यो हि देवदत्तः सुखी सोऽहं यज्ञदत्तो दुः

ताद्येति। अन्यथा व्यवस्था कश्चिद्दुःखी कश्चित्सुखीत्यादि नोपपादेमे सुखं विभ्रमसि मे वेदनेत्यादिवत् शरीरभेदेनैकस्या

सुखी त्यिप्रतिसंधानं स्यादिति ब्रूमः। अप्रतिसंधानमपि शरीरभेदेनोपपद्यते जन्मान्तरसुखादिवदिति चेन्न। तत्र

संस्कारस्यासत्वादभिभवाद्वानुद्बोधाद्वा तदुपपत्तेः। न चैवमिहापि स्यादिति। यज्ञदत्तवद्देवदत्तेनाप्यप्रतिसंधानप्रसंगा

त्। अविद्यावशात्। आत्मनो पि दुःखादयो प्यात्मीयत्वाभिमानप्रतीयंत इति चेन्न। नायज्ञदत्तदेवदत्तेनात्मीयतयाप्यप्रतिप

त्तिसंगात्। परमविदुषेश्वरेणास्मदादिदुःखस्यात्मीयतयाप्रतिसंधानापत्तेश्च। एतेन जीवात्मनामीयं व्यवस्थानुपर

ब्रह्मण इति निरस्तं। यतो व्यवस्था तत्त्वात्मानस्तत्त्वतो भिन्ना एवेति स्थितं। परब्रह्मणि वेश्वरादन्यस्मिन्नप्रमाणा

भावात्। ऐकात्म्यश्रुतिविरोध इति नास्ति। मुमुक्षूणां सर्वं विहाय स्वात्मप्रनिष्ठेन भवितव्यं। न त्वेक एवेति तात्पर्या

दिति। एवमुत्तमनयत एवेति यतः संख्यानत्वसिद्धाः। अतः पृथक्त्वमपि संख्यानुविधानात्तत्स्वतस्त्वर्थः। द्रव्यत्वेन परिमाणापो

जेसस्याह। तथावात्मेति। वचनादिति। विभवानुमाह। नाकाशस्तथात्मेति सूत्रं स्मारयति। विभुत्वाद्यथाकाशो म

हानेतथावतदेव विभुत्वादात्मा महानित्यर्थः। विभुत्वमेव तस्य कुत इति चेत्। तत्कार्यस्य ज्ञानसुखादेः सर्वत्र दर्शना

त्। शरीरस्य जात्यैव तदुपपन्नमिति चेन्न। अनन्यत्वात्। एतदपि कुत इति चेत्। परमाणुत्वे प्रत्यक्षत्वासंगात्। प्रत्य

५६॥
५५

कृगुणानधिकरणत्वप्रसंगात्। अवयवित्वे ऽनित्यत्वप्रसंगात्। आदिमत्त्वयावीतरागजन्मापत्तेश्चेति। एवं सत्कारा
नुमतिप्रदर्शनकौशलेन बुध्यादिगुणपरिमाणां तेषु प्रमाणाभावदर्शितम्। संप्रति संयोगविभागवान् आत्मा द्रव्यत्वात् पृ
थिवीवदिति। प्रमाणास्य तर्कमाह सन्निकर्षजत्वादिति। सहकारी कार्यान्तरानपेक्षस्यात्मनः सुखादिकारणत्वे तेषां सततो
त्पत्तिप्रसंगात्। निमित्तमात्रापेक्षितत्वेऽपि सर्वत्रोत्पत्तिप्रसंगात्। तथा च शरीरावच्छेदेन तदुत्पत्तिनियमो न स्यात्। शरी
राणामवच्छेदकस्य संयोगादन्यस्यानुपपत्तेः। एवं मनःसंयोगोऽसमवायिकारणत्वेन व्याख्यातः। अदृष्टवदात्मसंयोगश्च
ज्वलनपवनादिक्रियाकारणत्वेन बोद्धव्यः। तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति। यथात्मनि विभागो न स्यात् तस्यान्योऽपि संयो
गो न स्येत्। आश्रयनाशासंभवादिभावः। ॥ मनस्त्वाभिसंबंधन्मन इति। मनस्त्वं नाम सामान्यविशेषः। तदभिसंबं
धान्मन इतरेभ्यो भिद्यत इत्यर्थः। ननु मनस्त्वासिद्धं कुतो मनस्त्वमित्यत आह सत्यपीति। यस्मिन् सत्यपि कदाचि
न्न भवति तत्तस्मादन्यदिति विज्ञापेक्षं यथा सत्यपि तुर्यादिसन्निकर्षे कदाचिद् भवन्पटस्तदन्यदिति दिक्के कुं विद्याद्यपेक्षः। सत्यपि वात्मे
न्द्रियार्थसन्निकर्षे कदाचिद् ज्ञानादिकं भवति न तस्मात्तदतिरिक्तापेक्षममुयच्च तदपेक्षणीयं तदेव मनः। इत्यर्थः। अपेक्षणीयान्त
राभावे सततं कार्यं स्यादप्रसंगात्। असंगे चैतन्नापेक्षणीयं। तथा च केचिद्योगपद्याभिमानः शतपत्रपत्रशतव्यतिभेदवद

प्रमावाद्दूहनीयाः ॥ अदृष्टमपेक्ष्यतामीयं न विषयतीति चेन्न । नादृष्टस्य कायकवक्त्रसाक्षात्वे तदसन्निधाने नानुपपत्तेः । तदसं
न्निधेस्तदितरस्यानुपपत्तिः ॥ लिंगं तत्र माह श्रोत्रादीति । स्मृतिः शारीरावच्छिन्नात्मनःसंयुक्तेन्द्रियसाध्या कार्यत्वे सति गुणत्वा
विशेषगुणत्वात् । रूपादिज्ञानवत् । पक्षे तु यत्तदूर्ध्वं तन्मनः श्रोत्रादिष्वन्यतरत् न त्वविषयतीति चेन्न । अतत उक्तं श्रोत्राद्यग ॥
पारद्वति । अन्यथा उभयमवापि करणानामवेतदनुत्पादप्रसंगात् । विषयविप्रकर्षाद्व्यतद्धापाद्यः । परमोऽत्र दूषणापः
लिंगं तत्र माह बाह्येन्द्रियेति । सुखाद्युपलब्धिः इन्द्रियसाध्या अन्यसाक्षात्कारित्वात् । रूपाद्युपलब्धिवत् । श्रोत्रादिक
मेव तत्साधनं न विषयतीत्यत उक्तं बाह्येन्द्रियैरग्राह्यतेति । पृथ्व्यादिबाह्येन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः सुखादयो ग्र
ह्येरन्नु । अन्धबधिरादिभिर्नोपलभ्येरन् स्युरित्यर्थः । सुखादीनां बुद्धेरन्यत्वं बुद्धेः स्वसंवेद्यत्वं च वक्ष्यतो एवं सिद्धे
मनसि व्यक्तिभेदासिद्धेः सत्यां नियतकार्यतया मनस्त्वमपि सेत्स्यतीत्यभिप्रायवान् तत्परस्य गुणान् आह तस्येति । यद्यपि आत्मि
कादेः संख्यादिपंचकं सिद्धं तथापि सूत्रकारानुमतिप्रदर्शनव्याजेन विशेषं विवक्षन्नाह प्रयत्नेति ॥ अणुत्वेऽपि मनसां
बहुत्वमपि सिद्धं । अन्यथा एकस्मिन्नेकत्ववर्तमाने शरीरान्तरे तत्कार्यं ज्ञानादिकं न स्यात् ॥ अतो बहुत्वे सत्येकस्मिन्न
पि शरीरे तैर्बहुभिर्युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगान्न द्वयं स्यः । तदत्र मेकमेव विभुत्वं दस्त्वित्याशंक्य सूत्रे कृतोऽप्रयत्न ॥

घ्ना ४

नायौगपद्यादेकं मन इति। एकैकस्मिन्शरीरे एकैकमेव मनः प्रयत्नायौगपद्यात् ज्ञानायौगपद्याच्च। अणुत्वञ्च निःशरी
रमेकत्वमप्यनुमातव्यमित्यर्थः। पृथक्त्वमप्यत एव। संख्यानुविधानादेवेत्यर्थः। तदभाववत्त्वादणुपरिमाणं। तदभा
वादणु मन इति सूत्रकारवचनात्। तच्छेदेन पूर्वोक्तं वैभवं परास्तमिति। तेन विभवादित्यर्थः। विभवाभावश्च ज्ञानायौग
पद्यात्। विभवेऽस्यैकेन्द्रियग्राह्यवनानेन्द्रियग्राह्या अपि रूपादयो विषयाः सकृदेव ज्ञायेरन्। कारणयौगपद्यात्। शी नावा
एतेन स्पर्शशून्यत्वादयः परेषां विभुत्वहेतवः कालात्ययापदिष्टा वेदितव्याः। यद्येवमणु मनः कथं तर्हि दीर्घशष्कुली
न्नानामपि ग्रहणं गन्धादिशरीराणामुत्पतद्बोधदर्शनात् पसर्यणाद्विवेष्टाविशेषाः। नह्यविभुनैकेनानेकाधिष्ठान
संभव इति चेत्। न। तत्तदृशामपूर्वोत्पत्तेः प्रयत्नवशात्क्रमोपगृहीतातः करणवशादेवेति न किञ्चित्। अपसर्पणो
पसर्पणवचनात् संयोगविभागाविति। अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चादृ
ष्टकारिता इति सूत्रकारवचनात्। अपसर्पणं पूर्वशरीरविभागहेतुर्मनःकर्म। उपसर्पणमुत्तरशरीरप्राप्तिहेतु
र्मनःकर्म। ततः संयोगविभागौ सिद्धौ। अन्यथा तदनुत्पत्तेः प्रेत्यभावानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः। स्यादेतत्।
मनसोऽतीन्द्रियत्वात्परापरव्यवहारयोगात्। प्रयत्नादृष्टोपग्रहाच्च क्रियोपपत्तेः परत्वापरत्ववेगाश्चाभ्युपगन्तव्या निर्बी॥

जइत्यत आह मूर्तत्वादिति। मूर्तत्वस्य तैः सहस्वभावतः संबंधाभावेन तेऽनुमातव्याः। नहि प्रात्यक्षिक एव संव्यवहारभि
यिमः धूमाद्यनुमितेवह्न्यादौ तदव्यवहारप्रसंगात्। नाप्यदृष्टाद्युपग्रहेण क्रियोत्पत्तौ वेगो न स्यात्। त्वचेनपवनादौ
तदभावप्रसंगादिति भावः। स्यादेतत्। मूर्तत्वात्तु द्रव्यारंभकत्वं मनसः किं न स्यादित्यत आह स्पर्शवत्त्वादिति
नहि मूर्तत्वस्य द्रव्यारंभकत्वेन सहस्वाभाविकः संबंधो विपक्षे बाधकाभावात्। स्पर्शवत्त्वं द्रव्यारंभकत्वेप्र
योजकं द्रव्यान्तरं ते स्पर्शवत्त्वाप्रामाण्याभावात्। अनुपभोग्यत्वप्रसंगाच्च तदीयकार्यान्तरस्याप्यभाव इति। न च
मूर्तत्वेन स्पर्शोऽनुमातव्यः। तदृष्टिविरहेण चामूर्तत्वं मूर्तत्वस्य स्पर्शविरहे विरोधाभावात्। विभवाभाव
स्य परममहत्त्वेन सह … विरोधादित्याह क्रियावत्त्वान्मूर्तमनइति। प्रक्रमात्। क्रियावत्त्वेनावैभवं तेनुपप
पत्ति। स्यादेतत्। करणत्वेन मनसः पूर्वं ज्ञातत्वं प्रतिविद्धं तदनुपपन्नं ज्ञानकरणत्वज्ञातत्वयोर्विरोधाभावा
त्। यद्यपि कुठारादेरपि कथमेकत्वमिति चेत्। तथापि नेदोषः। कुतस्त्वज्ञातत्वमत आह साधारणेति। तथा चैक
जिह्वायेणावरन्निनिवर्त्यतीन स्यातां प्रत्युक्तत्वप्रायविरोधेन प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च स्यादिति भावः। पदोदमहेनत
हि स्वार्थगुणानतः स्वरूपतश्चान्यपरार्थताऽतीन्द्रियत्वादत आह करणेति। भावाच्चेति। तथापि मूर्तस्य विशेषगुणादौ …

स्यात्। अन्यथा द्रव्यत्वमपि न स्यात्॥ मूर्त्तत्वविसमानाधिकरण॥ स्पद्रव्यत्वस्य विशेषगुणव्याप्यत्वादत आह गुणवत्त्व
द्रव्यमिति। अविभुत्वात् मूर्त्तत्वेपि गुणवत्वाद्विशेषगुणरहितस्या [illegible] द्रव्यत्वाविरोध इत्यर्थः॥ तथापि गुणव
त्त्वत्वस्थितस्या[illegible]पकारो वेकथं क्रियावत्त्ववेगस्य क्रियोत्तरकालीनत्वात्। नहि मूर्त्तत्वमात्रे क्रिया इत्यत आह
प्रयत्नाद्दृष्टपरिग्रहादिति। क्वचित्प्रयत्नपरिग्रहात् क्वचिददृष्टपरिग्रहादित्यर्थः॥ इति शास्त्रे अध्यपदिसमाप्तौ॥ ए
[illegible]जस्य संसिद्धिफलं मूलं वशो ननं विना गोनित्यता चेति द्रव्याणामत्र कीर्त्तनं॥१॥ इत्युदयनाचार्यकृतौ। कद्र
[illegible]न्वाद्रव्यपदार्थः॥ श्री ठ श्री के श्री वि संवत् १६८८ वर्षे आट सुदि पौर्णमासी गुरुवासरे अविमुक्तवाराण
स्यां आत्मपठनार्थं लेखितं पुस्तकमिदं शुभं भवतु॥ भवानिशंकराभ्यां नमः॥ श्री विश्वेश्वरो जयति॥ श्री ठ

॥श्रीमत पं० परसुराम सुत [illegible] स्वेदं पुस्तकं॥

१८००

पत्रे ५५